

5 OFFER, ZIEL, VERLOSSER: DE DOORBRAAK VAN DE GEEST

135

In 1975 groef de Britse archeoloog Peter Warren een gebouwtje op dat deel uitmaakte van het paleis van Knossos op Kreta. Knossos was het centrum van de Minoïsche beschaving uit ca. 2000 v.C. waarin de stier werd vereerd en die in 1900 door Sir Arthur Evans was blootgelegd. Het gebouw dat Warren opgroef, was ooit door een aardbeving vernietigd, waardoor het nog moeilijker was dan anders om het puin te 'lezen'. Maar al gauw stuitte hij op de verspreide botten van vier kinderen van acht tot twaalf jaar oud. Veel stukken bot vertoonden de kenmerkende sporen van het afsnijden van het vlees. In een aangrenzende ruimte werden nog meer kinderbotten aangetroffen, 'met op één daarvan, een nekwerfel, een groef van een mes die pathologen in verband brengen met het doorsnijden van de keel'.¹ Warren concludeerde dat dit de resten waren van kinderen die waren geofferd om een grotere ramp te voorkomen – misschien wel de aardbeving die direct hierna plaatsvond.

Van alle overtuigingen en gebruiken in oude religies is het offeren van dieren en mensen, en zelfs van koningen, wel het opmerkelijkst, zeker vanuit ons moderne gezichtspunt. Bij onze verkenning van de oorsprong van religie – de beschilderde grotten en de Venusbeeldjes van het Paleolithicum, en de verering van de Grote Godin en de Stier in een latere periode – hebben we geen spoor van offers gezien. Maar in de tijd van de eerste grote beschavingen (in Soemerië, Egypte, Mohenjo-Daro en China) was het gebruik algemeen en duurzaam: in delen van India kwam er pas in de 19e eeuw een einde aan het mensenoffer.^{2*} Bestudering van oude teksten, van versieringen op tempel- en paleismuren en aardewerk, en van mozaïeken op vloeren hebben, samen met wereldwijd antropologisch onderzoek in de 19e en 20e eeuw, laten zien hoe gevarieerd de offerpraktijken waren. (Het verschil tussen offers vanwege religie en offers vanwege magie wordt in de noten besproken.) In Mexico werden kinderen geofferd zodat hun tranen regen zouden opwekken.³ Een niet ongewone vorm is het slachten van een varken. Dit is een boodschap aan de goden die direct beantwoord wordt: het antwoord is af te lezen aan de varkenslever. (De lever is het

* In de zomer van 2002 werd nog melding gemaakt van een geval van 'suttee' – een weduwe die zich offert na de dood van haar man – in het noorden van India. Een weergave van een mensenoffer bij de Khond uit de 19e eeuw staat in de noten.

te idee v. religie
=
Grote godin
Stier
heilige stenen
te idee =
offeren

136

bloedigste orgaan, en bloed werd vaak geïdentificeerd met levenskracht.)

Zoals we hebben gezien, behoorden ideeën van een Grote Godin, de Stier en heilige stenen tot de vroegste ideeën van veel religies. Ze werden gevolgd door een tweede set van geloofsvoorstellingen die al lang waren ingeburgerd toen de grote hedendaagse godsdiensten verschenen. Van deze tweede groep ideeën was het offeren het opmerkelijkst.

Een offer bestaat in wezen uit twee dingen: het is een geschenk en het is een verband tussen de mens en de spirituele wereld. Het is een poging om de goden te dwingen om zich te gedragen zoals de mensen willen dat zij zich gedragen, of om hen gunstig te stemmen, hun boosheid te bezweren, iets te verkrijgen of juist kwijt te raken, of om ergens voor te boeten. Dit is makkelijk in te zien, maar wat meer uitleg vereist is de vorm waarin wordt en werd geofferd. Waarom zouden dieren en mensen gedood moeten worden? Waarom moet er bloed vloeien? Hoe kon zo'n duidelijk wrede praktijk aanslaan en ook nog verspreid raken? Beschouwden de mensen van vroeger een offer wel als wreed?

Het offer ontstond in een tijd waarin de mens alles wat hij ervoer als een vorm van leven beschouwde – ook de levenloze natuur als stenen, rivieren en bergen. In India was het haar heilig omdat het nog even doorgroeit nadat de drager dood is; haar had dus een eigen leven.⁴ De vedische Indo-Ariërs beschouwden het vuur als iets levends wat offers verslindt.⁵ Het belangrijkste is misschien wel dat offeren uit een tijd stamt waarin de ritmes van de wereld wel bemerkbaar werden, maar nog niet begrepen. Het waren deze ritmes, de notie van periodiciteit, van geregelde terugkeer, die aan de basis stonden van religie en we kunnen ook inzien waarom: dergelijke patronen waren de uiting van mysterieuze krachten.

Toen de eerste grote beschavingen in verschillende delen van de wereld – Soemerië, Egypte, India en elders – tot ontwikkeling kwamen, ontwikkelde de kernsymboliek zich verder in allerlei verschillende vormen. Van de vroege Indiase goden bijvoorbeeld, werd Indra gelijkgesteld aan de stier.⁶ In Iran werden vaak stieren geofferd.⁷ Ook in delen van Afrika en elders in Azië werden stierengoden vereerd. In de Akkadische religie in Mesopotamië was de stier het symbool van macht en in Tel Khafaje, niet ver van het huidige Bagdad, werd een afbeelding van een stier naast die van de 'Godin Moeder' gevonden.⁸ De hoofdgod van de vroege Fenicische religie was bekend als *Shor* ('stier') of *El* ('Genadige Stier'). Volgens Mircea Eliade vormden 'de stier en de Grote Godin samen één van de elementen die alle protohistorische religies van Europa, Afrika en Azië met elkaar verbindt'.⁹ Onder de Dravidische volkeren in Midden-India ontwikkelde zich een gebruik waarbij de erfgenaam van een man binnen vier dagen na diens dood een steen van wel tweeënhalft tot drie meter lang rechtop moest zetten. De steen was bedoeld om de ziel van de man 'vast te pinnen'.¹⁰ In veel culturen van Oceanië vertegenwoordigen stenen goden, helden of 'de versteende geesten van de voorouders'. De Khasis van Assam geloofden dat een cromlech, de cirkelvormige opstelling van stenen, uit 'vrouwelijke' stenen bestond en de Grote Moeder van de clan vertegenwoordigde, en dat de menhirs, de rechtopstaande stenen, de 'mannelijke' tegenhangers waren.

Het offeren kan op een minder wrede wijze zijn begonnen, in een tijd waarin graan het hoofdvoedsel vormde en er naar verhouding zelden vlees werd gegeten. Mogelijk

Ideeën

offeren stamt uit de tijd dat de ritmes van de wereld wel opgemerkt werden maar nog niet begrepen

EL = Genadige Stier

werden toen dieren vereerd en was het opeten ervan een manier om de krachten van de goden in zich op te nemen. Dat kan worden afgeleid van het Griekse woord *thusia* dat drie, deels overeenkomende betekenissen heeft: wilde, opgewonden beweging, rook en offer.¹¹ Maar zaaien en oogsten zijn de activiteiten waarop een landbouwmaatschappij is gericht, en ook deze gaan zonder uitzondering gepaard met ritueel.¹² Zo worden in veel culturen de eerste zaden niet in de voor gezaaid maar ernaast, als offer aan de goden.¹³ De laatste vruchten werden niet geplukt, enkele bosjes wol werden niet van het schaap geschoren, en als een boer water uit een put haalde, gooide hij altijd enkele druppels terug 'zodat de bron niet uit zou drogen'.¹⁴

Hier zien we al het concept van zelfontzegging, van het offeren van iets om de goden te voeden of te verzoenen. Elders, van Noorwegen tot de Balkan, werden de laatste korenaren tot een figuurtje van een mens gemaakt; soms werd dit op de volgende akker gegooid die nog geogst moest worden, of bewaard tot de volgende lente en dan verbrand, waarna de as over de grond gestrooid werd om zich zo van vruchtbaarheid te verzekeren.¹⁵ Uit oude verslagen blijkt dat sommige volkeren van Midden- en Noord-Amerika, Afrika en Oceanië, en enkele Dravidische volkeren van Midden-India, voor de oogst mensen offerden.¹⁶ Naast dat van de Khond was het offer van de Azteken in Mexico erg duidelijk wat de bedoeling betreft: een jong meisje werd voor de tempel van de maïsgod onthoofd als de maïs net rijp was. Alleen als deze ceremonie was uitgevoerd, kon de maïs worden geogst en gegeten – daarvoor was die heilig en mocht niet geplukt worden. Men kan zich voorstellen waarom het offeren, dat begon met het achterhouden van enkele maïsaren, zo ingewikkeld werd en zo wreed. Iedere keer als de oogst mislukte en er honger geleden werd, werd gedacht dat de goden onstemd waren en dat de mensen hun pogingen hen te verzoenen moesten verdubbelen; hierdoor ontstonden nieuwe gebruiken en ging men zichzelf steeds meer ontzeggen om het evenwicht terug te brengen.¹⁷

De belangrijkste uitbreiding van de vroegste overtuigingen en het wijdst verbreide nieuwe idee dat sinds het Neolithicum verschenen was na het offeren, was het concept van een 'god van het uitspanseel', een 'hemelgod'. Ook dit is niet moeilijk te begrijpen, ook al bagatelliseren veel hedendaagse wetenschappers dit aspect. De beweging van de zon langs de hemel is een constant 'sterven' en 'herboren worden', en de rol van de zon in het ontstaan van de seizoenen en de groei van planten en dieren was net zo duidelijk als mysterieus. De grote hoeveelheid sterren 's nachts en het merkwaardige gedrag van de maan die groeit en afneemt, verdwijnt en verschijnt, het verband met de getijden en met de menstruatocyclus, dit alles was nog mysterieuzer. In Mesopotamië (waar 3300 namen van goden werden gebruikt), betekende het Soemerische woord van goddelijkheid, *dingir*, 'helder, schijnend', en hetzelfde gold voor het Akkadisch. Dieus, de god van de lichte hemel, was bij alle Arische stammen dezelfde.¹⁸ De Indiase god Dyaus, de Romeinse Jupiter en de Griekse Zeus kwamen allemaal voort uit een primitieve hemelgod, en in verscheidene talen was het woord voor licht hetzelfde als dat voor godheid. In de vedische tijd was de belangrijkste hemelgod Varuna, en in Griekenland was Uranus de hemel.¹⁹ Zijn plaats werd later ingenomen door Zeus, vermoedelijk hetzelfde woord als Deus en Dyaus, die beide oorspronkelijk 'helderheid', 'schijnend' en 'dag'

Grieks
THUSIA
= beweging
= rook
= offer

137

Deus
Dyaus
Zeus
Dios

Offer, ziel, verlosser: de doorbraak van de geest

betekenen. Het bestaan van hemelgoden is verantwoordelijk voor het concept van de 'opstijging'. In sommige oude talen hield het woord voor 'sterven' verband met het klimmen van bergen of het nemen van een weg de heuvels in.²⁰ Antropologisch onderzoek laat zien dat over de hele wereld de hemel een plaats 'boven' is die bereikt kan worden door een touw, boom of ladder in te klimmen, en er zijn talloze opstijgingsriten in bijvoorbeeld de oude vedische en Thracische religies en de Mithra-verering.²¹ De opstijging (de 'hemelvaart') speelt ook een belangrijke rol in het christendom.

De maan schijnt ook al vroeg met het begrip tijd in verband te zijn gebracht (zie Genesis 1:14-19).²² In de vorm van de halvemaan die de maan in de loop van de maand twee keer aannemt, zag men de hoorns van de stier en soms werd de maan, net als de zon, met deze goddelijkheid geassocieerd. En ten slotte betekende de 'dood' en 'wedergeboorte' van de maan dat ook hij met vruchtbaarheid in verband werd gebracht. De overeenkomst in duur met de menstruatiecyclus bracht sommige vroege volkeren tot de constatering dat de maan 'de meester van vrouwen' was, en in enkele gevallen zelfs 'de eerste partner'.²³

De hemelgoden speelden ook een rol in een ander fundamenteel idee: het leven na de dood of het hiernamaals. We weten dat de vroege mens vanaf het Paleolithicum enige notie had van het hiernamaals omdat toen al mensen begraven werden met graf-
 giften, die nodig zouden zijn in de volgende wereld. De mens zag om zich heen ook voldoende aanwijzingen voor een leven na de dood, of voor dood en wedergeboorte. De zon en de maan sterven en worden herboren, ieder in hun eigen ritme. Veel bomen verliezen ieder jaar hun bladeren maar krijgen ieder voorjaar nieuwe. Een hiernamaals betekent een of ander bestaan na de dood, en daarmee is een ander fundamenteel idee geïntroduceerd, namelijk dat wat de historicus S.G. Brandon ooit 'het fundamenteelste concept van de mensheid' genoemd heeft: de ziel. Het is volgens hem, vergeleken met het hiernamaals, een relatief nieuw idee en lang niet universeel (hoewel de antropoloog E.B. Tylor het de kern van iedere godsdienst noemde).²⁴ Het geloof dat alleen speciale mensen een ziel hebben, komt veel voor. Volgens sommige primitieve volkeren hebben alleen mannen een ziel en vrouwen niet, volgens andere is het net andersom. In Groenland werd geloofd dat alleen vrouwen die tijdens het baren overleden, een ziel hadden en van een leven na de dood genoten. De ziel kan in verschillende lichaamsdelen zijn gesitueerd, zoals het oog, het haar, de buik, het bloed of de lever, of erbuiten zoals in de schaduw of de adem, maar toch vooral in het hart. Volgens sommige volkeren verlaat de ziel het lichaam via het hoofd; vandaar dat schedelboren een algemeen religieus gebruik was.²⁵ Volgens de hindoes is de ziel niet het hart, maar omdat 'hij de "omvang van een duim" heeft (bij de dood)', leeft hij *in* het hart. Volgens de *Rigveda* is de ziel 'een licht in het hart'. Volgens de gnostieken en de oude Grieken was de ziel een 'vonk' of 'vuurtje' van het leven.²⁶

Er bestaat echter ook een algemeen idee dat de ziel een alternatieve versie van het Zelf is.²⁷ Antropologen als Tylor verklaren dit uit het dromen, omdat de mens 'in zijn slaap in staat leek te zijn, zijn lichaam te verlaten en op reis te gaan, en soms de doden te zien'.²⁸ Hierover peinzend zou de vroege mens natuurlijk tot de conclusie kunnen zijn gekomen dat er in zijn lichaam tijdens zijn leven een soort innerlijk Zelf of ziel huist die het gedurende de slaap tijdelijk verlaat, en bij de dood voorgoed.²⁹

de ziel

dr. Steiner

Egypte
↓

Voor de oude Egyptenaren bestonden er naast het lichaam twee verschijningen, de *ka* en de *ba*. De eerste werd beschouwd als een soort dubbelganger van de levende en diende als beschermgeest; hij werd uitgebeeld met een hiëroglief van twee armen die in een gebaar van bescherming naar boven gestrekt waren. Er moesten voor de *ka* voorzieningen worden getroffen bij de dood, en de tombe werd de *het ka* genoemd, het 'huis van de dood'.³⁰ 'Van welke substantie hij gemaakt zou zijn, is onbekend.'³¹ De *ba*, de tweede verschijning, wordt in moderne werken over de oude Egyptische cultuur gewoonlijk beschreven als de 'ziel'. In de kunst werd hij uitgebeeld als een vogel met mensenhoofd. Dit was hoogst waarschijnlijk bedoeld om uit te beelden dat hij zich vrij beweegt en niet gehinderd wordt door de fysieke beperkingen van het lichaam. In de illustraties in het *Dodenboek*, dat uit ca. 1450 v.C. dateert, wordt de *ba* vaak afgebeeld terwijl hij op de toegang van de tombe rust of het wegen van het hart door de goden aanschouwt. 'Maar het concept bleef wat vaag en de *ba* schijnt niet te zijn beschouwd als het essentiële zelf of het levengevende principe.'³²

ka =
dubbelganger v.d.
levende
= beschermgeest
(orgelidom aaien)
ba = ziel.
(vogel met
mensenhoofd)

139

De Egyptenaren beschouwden individuen als psycho-fysieke organismen waarvan 'geen onderdeel essentiëler was dan een ander'. De uitvoerige begrafenisgebruiken die drie millennia lang in Egypte zijn gepraktiseerd, weerspiegelden allemaal de verwachting dat een persoon na zijn dood opnieuw werd 'samengesteld'. Dit verklaart het langdurige proces van het balsemen om het vergaan van het lichaam te voorkomen, en de ceremonie van het 'Openen van de Mond', dat bedoeld was om het lichaam weer eten te kunnen laten innemen. 'Het hiernamaals is in de Egyptische voorstellingswereld nooit etherisch gemaakt zoals elders wel gebeurde, maar wat we zien is dat zo gauw de mens zijn gedachten op papier kan zetten, het idee bestaat dat de mens meer is dan vlees en bloed.'³³

Mesopotamie
↓

De Mesopotamische religie was heel anders. Daar dacht men dat de goden de onsterfelijkheid aan de mens hadden onthouden – dat maakte hen menselijk – maar ook hier werd de mens als een psycho-fysiek organisme gezien. In tegenstelling tot de Egyptenaren beschouwden ze het fysieke deel echter als een geheel. Dit heette de *napistu*, een woord dat oorspronkelijk 'keel' betekende, maar waarmee later ook 'adem', 'leven' en 'ziel' werden aangeduid. Deze *napistu* werd echter niet gezien als het innerlijke, essentiële Zelf, maar als het levengevende principe; wat er na de dood met de *napistu* gebeurde, is niet duidelijk. Hoewel zij niet in de onsterfelijkheid van de mens geloofden, geloofden de oude Mesopotamiërs wel in een soort overleving na de dood, in zekere zin een *contradictio in terminis*.³⁴ De dood zou een enorme verandering in de mens teweegbrengen – hij werd getransformeerd tot een *etimmu*. 'De *etimmu* moest worden gevoed met grafgiften en had de kracht mensen te martelen als hij verwaarloosd werd... Onder de meest gevreesde Mesopotamische demonen bevonden zich de *etimmu's* van hen die als onbekenden gestorven waren en niet de juiste begrafenisrituelen hadden gekregen. Maar het hiernamaals was altijd luguber, ook als de verzorging na de dood juist was volbracht. De doden bevonden zich in *kur-nu-gi-a*, het land zonder terugkeer, waar stof hun voedsel was en klei de substantie waarvan ze waren gemaakt... waar ze geen licht zien en in de duisternis verblijven.'³⁵

napistu
= levengedend
principe.

Hendee

paarden
getemd

140

hypothese 1
Indo-Ariërs

hypothese 2

De oorsprong van de hindoeïstische religie is moeilijker te bepalen dan die van de andere grote godsdiensten. Nadat Sir William Jones, een Britse rechter die aan het einde van de 18e eeuw in India woonde en werkte, als eerste de grote overeenkomsten opmerkte tussen het Sanskriet en verscheidene Europese talen, hebben geleerden bedacht dat er een Proto-Europese taal moet zijn geweest waaruit alle andere zijn voortgekomen, en een Proto-Indo-Arisch volk dat deze prototaal sprak en verspreidde. Een van de hypothesen luidt dat de leden van dit volk als eersten het paard hebben getemd, waardoor ze machtiger werden dan de andere volkeren.

Vanwege hun band met het paard zijn verschillende steppegebieden genoemd als land van oorsprong, zoals dat tussen de Zwarte Zee en de Kaspische Zee, dat tussen de Kaspische Zee en het Aralmeer en allerlei andere gebieden in Centraal-Azië. Volgens het meest recente onderzoek was dit het volk van de Abashevo-cultuur aan de benedenloop van de Wolga, en in de Sintashta-Arkaim-cultuur in de zuidelijke Oeral, beide op de enorme Kirgizsteppe. Volgens Asko Parpola, een Finse hoogleraar Indologie, 'lijken het gedomesticeerde paard en de Indo-Arische taal rond 1600 v.C. Zuid-Azië te zijn binnengedrongen in de vorm van de Gandhara-grafcultuur van Noord-Pakistan'. De belangrijkste aanwijzing voor hun migratie is te vinden in het noordwesten van India in het Indusdal, waar de grote, vroege beschavingen van Harappa en Mohenjodaro in het 2e millennium v.C. ineens een mysterieuze terugslag doormaken; hiervoor worden de migrerende Indo-Ariërs verantwoordelijk gehouden. De Indo-Ariërs zouden ook de *Rigveda* hebben samengesteld. Hun land van oorsprong en hun migratie zouden worden weerspiegeld in het gegeven dat het Fins-Oegrisch een aantal woorden heeft dat is ontleend aan wat Sanskriet zou worden, dat de Andronovo-volkeren van de steppe een cultuur hebben die lijkt op die welke in de *Rigveda* beschreven wordt, en dat zij een heel reeks namen, vooral van rivieren (woorden die weinig veranderen), hebben nagelaten tijdens hun migratie door Centraal-Azië. Ook introduceerden zij de strijdswagen (en dus het paard) in India, en ijzer - zaken die in de *Rigveda* genoemd worden.¹⁶ En ten slotte speelt de *Rigveda* zich af op het platteland, niet in een urbane omgeving, wat betekent dat het werk geschreven is voordat de Indo-Ariërs in de stedelijke wereld van het Indusdal aankwamen.

De laatste tijd wordt deze visie echter zwaar bekritiseerd, niet in het minst door Indische geleerden die beweren dat deze migratietheorie racistisch is en door westerse wetenschappers is verzonnen omdat die niet kunnen geloven dat India zelf de *Rigveda* heeft voortgebracht. Volgens hen is er geen enkel bewijs dat de Indo-Ariërs van elders kwamen en ze wijzen erop dat het land waarin de *Rigveda* zich afspeelt, min of meer overeenkomt met de huidige Punjab. Traditioneel ligt hier een probleem, aangezien de naam Punjab, gebaseerd op het Sanskriet *panca-ap*, 'vijf rivieren' betekent terwijl er in de *Rigveda* verwezen wordt naar een streek van 'zeven rivieren' waarvan de Sarasvati de meest majestueuze is.³⁷ Van alle rivieren heeft niemand echter ooit de Sarasvati kunnen aanwijzen, en de rivier werd dan ook door sommigen beschouwd als een 'hemelse rivier'. Maar in 1989 ontdekten archeologen de bedding van een eens machtige, maar nu opgedroogde stroom die op sommige plaatsen bijna 10 km breed was, een vondst die later door satellietfoto's bevestigd is.³⁸ Langs de oever van deze bedding (en een eveneens opgedroogde zijrivier, zodat er in totaal zeven rivieren door de Punjab

Ideeën

hebben gestroomd) liggen niet minder dan driehonderd archeologische vindplaatsen. Dit bevestigt, voor de Indische indologen tenminste, niet alleen dat het land van de *Rigveda* in India ligt, maar dat het opdrogen van de rivier verantwoordelijk is geweest voor de ondergang van de Indusdalbeschaving.³⁹ Ook wijzen ze op recent onderzoek aan de astronomische gebeurtenissen in de *Rigveda*, die volgens hen aantonen dat het werk uit een veel eerdere periode stamt dan de traditionele 1900-1200 v.C. Zij beweren dat de astronomie en de daarmee samenhangende rekenkunde laten zien dat de Indo-Ariërs van oorsprong in het noordwesten van India wonen, dat dat het gebied is waar het Proto-Indo-Europees is ontstaan, en dat de rekenkunde in India veel verder ontwikkeld was dan elders. Hoewel dit debat nog geen winnaars heeft (er zijn in beide theorieën, zowel die van de migratie als die van inheems-Indiaas, nogal wat witte plekken), valt niet te ontkennen dat de Indiase rekenkunde historisch erg sterk was en dat er in de Indusdalbeschaving, zoals we in het vorige hoofdstuk hebben aangestipt, een zeer oud schrift gevonden is, dat echter nog niet is ontcijferd.

141

Volgens het vedische denken kende een mensenleven twee fasen. Zijn aardse leven werd als het aantrekkelijkst beschouwd. In de hymnen van de *Rigveda* is sprake van een volk dat van het leven geniet – met het op waarde kunnen schatten van een goede gezondheid, eten en drinken, materiële luxe, kinderen.⁴⁰ De kwaliteit van de fase na de dood was in zekere mate afhankelijk van iemands vroomheid in de eerste fase. De twee fasen waren echter strikt gescheiden: er was geen enkel benul dat de ziel na de dood zou kunnen terugkeren naar de aarde – dat was een later idee. In de vroege tijd werden de doden begraven en dacht men dat ze voortleefden in een onderwereld waarover Yama, de doodsgod, heerste.⁴¹ Overledenen werden begraven met enkele persoonlijke voorwerpen en zelfs met wat voedsel, maar niet duidelijk is welk deel van de persoon zou voortleven.⁴² De Indo-Ariërs geloofden dat een individu uit drie delen bestond – het lichaam, de *asu* en de *manas*. De *asu* was eigenlijk het levensprincipe, dat wat de Grieken *psyche* noemden, terwijl de *manas* de zetel was van de geest, de wil en de emoties, gelijk aan de Griekse *thymos*. Er lijkt geen woord – en geen idee – te zijn geweest voor de ziel als Essentieel Zelf. Waarom ooit de verandering heeft plaatsgevonden van begraving naar crematie is overigens niet duidelijk.

Indien men het bestaan van de ziel erkent, moet er ook een plaats zijn waar die na de dood naartoe kan gaan. En hieruit volgt de vraag waar dat hele stelsel van met elkaar verbonden ideeën – hiernamaals, opstijging, en hemel en hel – vandaan kwam.

hemel-hel-
ziel

Allereerst moeten we hier opmerken dat hemel, hel en de onsterfelijke ziel relatief laat verschenen zijn.⁴³ Het moderne concept van de onsterfelijke ziel is een Grieks idee dat grotendeels op Pythagoras is gebaseerd. Vóór die tijd werd in de meeste oude beschavingen gedacht dat de mens twee soorten ziel had. Men had een 'vrije ziel' van de individuele persoonlijkheid, en een 'lichaamsziel' die het lichaam leven en bewustzijn gaf.⁴⁴ Zo bestond de mens volgens de Grieken uit drie eenheden: het lichaam, de *psyche* (het levensprincipe dat in het hoofd gesitueerd was, de vrije ziel) en de *thymos*, de 'geest' of het 'bewustzijn' dat in de *phrenes* of longen zat (de lichaamsziel).⁴⁵ De *thymos* was tijdens het leven het belangrijkste, maar verdween bij de dood terwijl de *psyche eidolon* werd, een schaduwvorm van het lichaam.

Offer, ziel, verlosser: de doorbraak van de geest

Griekse filosofen
bedachten de
oorspronkelijkheid
vd ziel.
Pythagoras
Empedocles
Parmenides
+ reïncarnatie

Dit onderscheid kwam na de 6e eeuw v.C. echter niet meer voor; vanaf dat moment werd de *psyche* zowel het Essentiële Zelf, de zetel van het bewustzijn als het levensprincipe. Volgens Pindarus was de *psyche* van goddelijke oorsprong en daarom onsterfelijk.⁴⁶ In de ontwikkeling van het idee van de onsterfelijke ziel kreeg Pythagoras steun van Parmenides en Empedocles, Griekse wijsgeren uit dezelfde periode (6e eeuw v.C.) in Zuid-Italië en op Sicilië. Zij werden geassocieerd met een mystieke en puriteinse religieuze beweging, het orfisme, waarvan de aanhangers bij vlagen 'fanatieke vegetariërs' waren; dit schijnt te hebben samengehangen met een opstand over het offeren. De leden gebruikten geestverruimende middelen van *Cannabis sativa* – marihuana en hasjiesj –, maar de wetenschap hierover is zeer omstreten. Gedacht wordt wel dat de ideeën en praktijken van de *orfici* van de Scythen zijn overgenomen, een volk dat ten noorden van de Zwarte Zee woonde (en door Homerus bezocht werd). Zij hadden een merkwaardige cultus rond een aantal individuen die aan een chronische lichamelijke ziekte leden, mogelijk hemochromatose die werd veroorzaakt door de rijke ijzerafzettingen in zee voor de kust. De ziekte heeft totale impotentie tot gevolg. Er bestaan verhalen over travestie uit het gebied, en mogelijk waren het deze mensen die de begrafenisceremonies in Scythië leidden waarbij hallucinogene middelen werden gebruikt.⁴⁷ Was deze cultus de basis van het orfisme en waren de trances en hallucinaties die door de drugs werden veroorzaakt, het mechanisme waardoor de Grieken het idee kregen dat er een ziel bestond, en daarmee verbonden reïncarnatie? Pythagoras, Empedocles en Plato geloofden in reïncarnatie en in metempsychose – het concept dat zielen in dieren en zelfs in planten konden terugkeren. De orfici geloofden dat de vorm waarin de ziel terugkeerde bij de reïncarnatie, een straf was voor een of andere 'oorspronkelijke zonde'.⁴⁸ Zowel Socrates als Plato deelden het idee van Pindarus over de goddelijke oorsprong van de ziel, en het was hier dat de visie ontstond dat de ziel feitelijk kostbaarder was dan het lichaam. Hierbij moet worden aangetekend dat dit niet de visie van de meerderheid van de Atheners was, die zielen alleen maar onprettige dingen vonden die vijandig waren ten aanzien van de levenden. Veel Grieken geloofden niet in een leven na de dood.*

Volgens de Grieken die wel in een hiernamaals geloofden, gingen de zielen van de doden rechtstreeks naar de onderwereld die volgens de *Ilias* bewaakt werd door de helhond Cerberus. De ziel kon deze 'vreugdeloze' plaats alleen bereiken door de rivier de Styx over te steken. De onderwereld heette Hades, wat afgeleid is van een woord dat 'onzichtbaar, ongezien' betekent.⁴⁹ De dood werd als onafwendbaar beschouwd. Athene vertelt Telemachus, zoon van Odysseus, dat 'de dood behoort bij alle mensen, en zelfs de goden kunnen hem niet van een man vandaan houden die ze liefhebben...'.⁵⁰ In het laatste deel van de *Odyssee* vindt echter een verandering plaats. Zo vertelt Proteus aan Menelaos dat hij gezonden zal worden 'naar de Elyzeese velden aan het einde van de aarde'. De naam Elysion is ouder dan het Grieks, en het idee kan dus ook ouder zijn. In zijn *Werken en dagen* (eind 8e eeuw v.C.) schreef Hesiodus over de Eilanden van de Gezegenden, waar helden naartoe gestuurd worden als hun leven op aarde voorbij is. In epische werken uit dezelfde tijd lezen we voor het eerst over Cha-

X * Het Nederlandse woord 'ziel' is afgeleid van het Germaanse *saiwalo*, 'onstuimige geest' of 'beweglijke adem'.

Griekse
onderwereld

ron, de veerman van de doden. In de 5e eeuw kwam in Griekenland het gebruik in zwang om de doden te begraven met een *obol*, een muntje om Charon te betalen.⁵¹ Op een officieel oorlogsmonument uit ca. 432 v.C. staat dat de zielen van dode Atheners ontvangen worden door de *aither*, 'de opperlucht', terwijl hun lichamen op aarde blijven. Van Plato en uit Griekse tragedies weten we dat de Atheners niet geloofden in beloning en straf na de dood. 'Feitelijk lijken ze helemaal niet zoveel te hebben verwacht. "Mijn kind, neen, dood met leven is geen vergelijk: want hij is niets, doch in het leven leeft de hoop" (volgens Hecabe in Euripides' tragedie *De Trojaansen*). In *Phaedo* van Plato verraadt Simmias zijn bezorgdheid dat zijn ziel bij zijn dood verspreid zal worden 'en dat is het einde'.⁵²

Het paradijs – het woord tenminste – is veel beter gedocumenteerd. Het concept is gebaseerd op een Medisch woord, *pari*, 'rond', en *daeza*, 'muur'. De beschaving van de Meden was in de 6e eeuw v.C. in het huidige Iran gevestigd. De samenstelling *paridaeza*, 'binnen een ronde muur', ging wijngaard of dadelpalmboosje betekenen, een plaats waar bakstenen werden gemaakt of duidde volgens één verwijzing zelfs de hoerenbuurt van Samos aan. Maar de meest waarschijnlijke associatie is die met koninklijke jachtwouden of met de weelderige, schaduwrijke tuinen die het voorrecht van de aristocratie waren. Hier ligt vermoedelijk een verband met het idee dat alleen koningen en andere aristocraten naar het paradijs gingen, en alle andere mensen naar de hel. In de werken van Pythagoras staan enkele verwijzingen waaruit blijkt dat volgens hem het hiernamaals en de onsterfelijke ziel waren voorbehouden aan de aristocratie; dit idee kan dus zijn ontstaan om voorrechten van de adel te bewaren in een tijd dat klasse minder belangrijk werd door de opkomst van steden en burgerlijke handelaren.

De Israëlieten maakten van de ziel geen uitgebreid idee. De god van Israël vormde Adam uit '*adamah*, 'klei', en blies 'de adem des levens' in hem zodat hij een *nepesh* werd, een 'levende ziel'.⁵³ Dit woord is verwant aan het Akkadische *napistu* en werd geassocieerd met bloed, de 'levensstof' die bij de dood wegstroomt.⁵⁴ De Joden hadden helemaal geen woord voor het Essentiële Zelf dat de dood overleefde. Het hele bijbelboek Job handelt nu juist over het probleem van geloof en lijden, en ongelijkheid in een leven zonder hiernamaals: alle beloningen die God de Joden belooft, zijn werelds. Zelfs met de opkomst van het messianisme in het jodanisme is er nog steeds geen concept van een ziel. Wel was er het concept *sheol*, maar dit houdt nauwer verband met ons woord 'graf' dan met Hades, zoals het vaak vertaald werd. 'Maar zij die mijn *sheol* zoeken tot verwoesting, zullen komen in de onderste plaatsen der aarde' (Psalmen 63:10), vol maden en wormen (Jesaja 14:11), en wie in zijn graf afdalt, zal nooit meer terugkeren (Job 7:9). Pas na de ballingschap in Babylon kreeg de *sheol* goede en slechte kanten en werd hij geassocieerd met Gehenna, een vallei ten zuiden van Jeruzalem waar bij het Laatste Oordeel de straffen zouden worden uitgedeeld. Kort daarna werd het de naam voor de brandende hel.⁵⁵

Het laatste – en mogelijk belangrijkste – aspect van dit stelsel van kernovertuigingen is het simpele feit dat ten tijde van de opkomst van de eerste grote beschavingen de plaats van grote godheden in de rangorde veranderde: de Grote Godin, of een heleboel kleinere godinnen, werden gepasseerd door mannelijke goden. Ook hier is het niet moei-

Offer, ziel, verlosser: de doorbraak van de geest

paradijs

Israël

nepesh, bloed
napistu /
levensstof

mannelijke
goden
komen
op het
voortplan

evolutie van
matriarchaat
↓
patriarchaat

144

kernelementen
v. godsdiensten
↓
Grote Geben
Stier
hemelgoden
(= zon, maan)
heilige stenen
offeren
hiernamaals
wel

lijk in te zien waarom deze transformatie plaatsvond. Overwegend agrarische samenlevingen waar het leven zich rond het boerenbedrijf afspeelde, waren egalitair en vermoedelijk matriarchaal, en hierin was de moeder het middelpunt van de meeste activiteiten. Het stadsleven was echter, zoals we in het vorige hoofdstuk zagen, veel meer op de man gericht. De behoefte aan een beroepsleger van mannen die hun huis konden verlaten, was in hun voordeel. Ook de arbeidsspecialisatie – pottenbakkers, smeden, soldaten, schrijvers, en niet op de laatste plaats priesters – werkte in het voordeel van mannen, omdat vrouwen werden thuisgelaten om op de kinderen te passen. En aangezien de mannen nu verschillende beroepen hadden, zouden ze een groter eigenbelang hebben gehad dan huisvrouwen, en zich, om dat te verdedigen, zijn gaan bemoeien met politiek. Tegen een dergelijke achtergrond is het niet verwonderlijk dat de aanvoerders mannen waren en koningen dus belangrijker werden dan koninginnen. Mannelijke priesters bestuurden de tempels, en in sommige gevallen kenden ze hun koning een goddelijke status toe. De gevolgen die dit voor de geschiedenis heeft gehad, zijn ontelbaar. De eerste die hierop wees, was de Zwitserse rechtshistoricus en etnoloog Johann Jakob Bachofen in zijn *Das Mutterrecht; eine Untersuchung über die Gynaiokratie der alten Welt nach ihrer religiösen und rechtlichen Natur* (1861).

Het analyseren van oude religies lijkt wel eens op numerologie: er zijn er zo veel, en ze zijn zo gevarieerd, dat iedere theorie wel bewezen kan worden. Maar *als* de godsdiensten van de wereld tot hun kernelementen kunnen worden teruggebracht, dan zijn dat een Grote Godin, de Stier, de grote hemelgoden (zon en maan), heilige stenen, de werkzaamheid van het offeren, het hiernamaals, en een ziel die de dood overleeft en op een heilige plek verblijft. Deze elementen vormen samen een redelijk complete beschrijving van veel van de huidige godsdiensten in enkele uithoeken van de wereld. Voor die van enkele grote beschavingen geldt dit beeld echter niet langer, en de oorzaak daarvan is één van de grootste mysteries in de geschiedenis van ideeën. Want in de periode 750-350 v.C. onderging de wereld een grote intellectuele ommekeer: in die relatief korte periode ontstonden de meeste van de hedendaagse wereldgodsdiensten.

Het was de Duitse filosoof Karl Jaspers die hier als eerste aandacht aan schonk in zijn *Vom Ursprung und Ziel der Geschichte* (1949). Hij noemde deze periode de 'Axiale Tijd' of 'Tijd van Ommekeer', een tijd 'waarin we tegen de diepste scheidslijn in de geschiedenis oplopen. De mens zoals we hem nu kennen, ontstond toen... De meest bijzondere gebeurtenissen vinden plaats in deze periode. In China leefden Confucius en Lao-tse en ontstonden alle scholen van Chinese filosofie zoals die van Mo-ti, Chuang-tse, Leh-tsu en een heleboel andere; in India ontstonden de *Upanishads* (wijsgerige geschriften) en leefde Boeddha, en net als in China ontstond het hele scala aan filosofieën tot scepticisme, materialisme, sofisme en nihilisme aan toe; in Iran onderwees Zarathoestra een wereldbeeld als een strijd tussen goed en kwaad; in Palestina stonden de grote profeten op, van Elia via Jesaja tot Jeremia; in Griekenland verschenen Homerus, de filosofen – Parmenides, Heraclitus en Plato – en de tragedieschrijvers, de geschiedschrijver Thucydides en de natuurkundige Archimedes. Alles waar deze namen voor staan, kwam binnen een paar eeuwen tot ontwikkeling in China, India en het Westen zonder dat één van deze regio's wist van het bestaan van de andere.'⁵⁶

Ideeën

Volgens Jaspers werd de mens in deze periode op een of andere manier 'menselijker'. Reflectie en filosofie verschenen, er was een 'spirituele doorbraak' en de Chinezen, Indiërs, Iraniërs, Joden en Grieken schiepen de moderne psychologie waarin de relatie van de mens tot God een individuele zoektocht is naar een 'innerlijk' doel in plaats van een relatie met een heleboel goden 'daarbuiten', in de hemel, in het landschap of onder onze voorouders. Niet alle geloven die toen ontstonden, waren strikt gesproken monotheïstisch, maar alle waren wel gericht op één individu, of die man (altijd een man) nu een god was of iemand via wie die god sprak, of anders wel iemand met een bepaalde visie op of benadering van het leven die veel mensen aansprak. Dit is zonder meer de grootste verandering in de hele ideeëngeschiedenis geweest.

Israël
Laten we hier beginnen met de godsdienst van Israël, niet omdat die als eerste ontstond (dat was niet zo, zoals we nog zullen zien), maar omdat, zoals Grant Allen het uitdrukt, 'Israël de merkwaardige eer toekomt *God ontwikkeld te hebben*'.⁵⁷ En die ontwikkeling is in Israël juist erg duidelijk te volgen.

145

Jahweh
De naam van de Joodse God zoals die aan Mozes werd onthuld, Jahweh, schijnt in het noorden van Mesopotamië te zijn ontstaan. Dat is al sinds de jaren 1930 bekend toen in Nuzu, een archeologische vindplaats in Irak tussen Bagdad en Nimrud, een serie kleitabletten gevonden werd uit de 15e en 14e eeuw v.C. In de teksten wordt geen enkele bijbelse figuur met name genoemd, maar er staan verwijzingen in naar een wetsstelsel en er komt een samenleving uit naar voren die herkenbaar is als die waarin Jakob, zoon van Izaäk, vluchtte (volgens de bijbel in Mesopotamië) nadat hij zijn vader door list zover had gekregen om hem te zegenen in plaats van zijn broer Ezau. Zo krijgt Izaäk bijvoorbeeld in de bijbel het 'geboorterecht' dat Ezau toebehoort, dat wil zeggen, de positie van eerstgeborene. Uit de tabletten van Nuzu blijkt dat over de vooruitzichten op vererving onderhandeld kan worden. Jakobs grootvader, Abraham, was geboren in Ur en kwam later in Haran terecht, dat eveneens in het noorden van Mesopotamië ligt. Deze streek was een smeltkroes van volkeren, vooral van Amorieten, Arameeërs en Hoerrieten. De goddelijke naam Jahweh komt geregeld in Amoritische persoonsnamen voor.⁵⁸

Tot een naar verhouding late periode in de joodse geschiedenis hadden de Joden een 'aanmerkelijk' aantal godheden. In de 6e eeuw v.C. schrijft de profeet Jeremia (2:28): 'Naar het getal uwer steden zijn uw goden, o Juda!'⁵⁹ Bij de opkomst van de Hebreeuwse religie vinden we niet minder dan drie vormen van eredienst. Er is de verering van teraphim of familiegoden, de verering van heilige stenen en de verering van bepaalde grote goden die deels inheems zijn en mogelijk deels overgenomen. Sommige van deze goden verschijnen als dieren, andere als hemelgoden, met name als de zon. In de bijbel staan talloze verwijzingen naar deze godheden. Als Jakob van Laban vlucht, lezen we hoe Rachel de teraphim van haar vader stal: als het ziedende familiehoofd de vluchtelingen eindelijk te pakken heeft kunnen krijgen, is een van zijn eerste vragen waarom ze zijn goden gestolen hebben (Genesis 31:30).⁶⁰ Hosea verwijst naar de teraphim als 'houten stokken', terwijl Zacharia ze afdoet als 'afgoden die leugens aan het volk vertellen'.⁶¹ Het is bekend dat de familiegoden in ieder huishouden eerbiedig behandeld werden, dat de familie er geregeld offers aan bracht, en dat ze bij

Offer, ziel, verlosser: de doorbraak van de geest

twijfel of moeilijkheden werden geraadpleegd door een huispriester 'gekleed in een efod (priestergewaad)'. Hierin verschilden de Israëlieten niet van hun buurvolkereen.⁶²

Verering van stenen speelde eveneens een belangrijke rol in de vroege joodse religie. Voor de Hebreërs was een heilige steen een 'Beth-el', een verblijfplaats van goden.⁶³ In het verhaal van de droom van Jakob wordt een voorbeeld gegeven van een heilige steen die wordt geolied en waaraan Jakob belooft dat een tiende van wat hij verkrijgt, aan de steen zal worden geofferd. Op andere plaatsen richten vrouwen een gebed aan een fallusvormige steen, zodat ze met kinderen gezegend zullen worden.⁶⁴ In Deuteronomium en in het tweede boek van Samuel wordt naar Jahweh verwezen als naar een steen. Ook staan er talloze verwijzingen in de bijbel naar andere goden. De namen Baäl en Molech komen veel voor en verwijzen naar lokale goden in de regio, en ook wel naar heilige stenen. In Dan en Bethel werd een god in de vorm van een jonge stier vereerd toen de Joden in de woestijn een 'gouden kalf' maakten tijdens de uittocht uit Egypte.⁶⁵ Grant Allen beweert ronduit dat Jahweh oorspronkelijk de vorm had van een jonge stier. De religie van de Hebreërs was duidelijk lange tijd polytheïstisch, en Baäl, Molech, de stier en de slang werden samen met Jahweh vereerd 'zonder bewuste rivaliteit'.⁶⁶ Maar toen trad een verandering op die voor de hele mensheid verstrekkende gevolgen zou hebben.

Deze verandering heeft twee aspecten. Het eerste is dat de vroege Jahweh een god was van vermeerdering, productiviteit en vruchtbaarheid. In de bijbel belooft Jahweh aan Abraham dat hij de stamvader van een groot en machtig volk zou worden, en tegen Izaäk zegt hij later hetzelfde.⁶⁷ Een van de bekendste gebruiken van het judaïsme is de besnijdenis, een duidelijke vruchtbaarheidsrite die met het mannelijke principe samenhangt en de dominantie van mannelijke goden boven vrouwelijke bevestigt.

Het tweede aspect is dat de vroege Jahweh ook een god van licht en vuur was. Het verhaal van het brandende braambos is bekend, maar Zacharia zegt dat Jahweh de bliksem maakt terwijl Jesaja hem als volgt beschrijft: 'Want het Licht van Israël zal tot een vuur zijn, en zijn Heilige tot een vlam...' (10:17).⁶⁸ Het is maar een kleine stap naar Jahweh als 'een verterend vuur, een jaloerse god'.⁶⁹ In het vroege judaïsme zijn ook sporen te vinden van maanverering. Zo was de sabbat (van *shabbatum*, de 'vollemaandag' in Babylon) oorspronkelijk een ongelukkige dag gewijd aan de kwaadaardige god Kewan of Saturnus en was het onwenselijk om op die dag werk te verrichten. De verdeling van de maan-maand in vier weken van zeven dagen die ieder aan een planeet zijn gewijd, spreekt wat de verwijzingen naar godheden betreft voor zichzelf.

Als je erop let, dan zijn de verzen in de bijbel die het vroege judaïsme verbinden met oudere religies, makkelijk te vinden en ze tonen allemaal de kernovertuigingen die we hierboven hebben geïdentificeerd. In plaats van hemels, almachtig en overal aanwezig, bevond de god uit de vroege geschriften van de Hebreërs zich in een ark, een kist. Waarom was die ark anders zo heilig, en vanwaar de wanhoop toen de Filistijnen hem veroverd hadden? Nu moeten we echter nog wel verklaren hoe Jahweh de enige god van Israël werd.

De Israëlieten leefden in Palestina onder zeer bijzondere omstandigheden.⁷⁰ Ze waren maar een klein volk dat omringd was door machtige vijanden. Altijd moesten ze vech-

heilige steen =
BETH-EL

146

XX

Jahweh =
god v. vruchtbaar-
heid.

Besnijdenis =
vruchtbaarheids-
rite

sabbat

ten en hun aantal werd steeds bedreigd. De stad Silo, waar de Ark des Verbonds (kist én draagbaar altaar) stond, lijkt een broeinest te zijn geweest van Hebreeuws patriotisme. De ark met daarin het gouden kalf (dat wil zeggen de jonge stier), werd altijd voor het leger uit gedragen. In de ark bevond zich slechts één god, en hoewel Salomon (toe eeuw v.C.) tempels bouwde die aan andere goden van de Hebreërs waren gewijd en die enkele eeuwen in gebruik bleven, werd Jahweh op deze wijze de voornaamste godheid.⁷¹ Generaties lang konden de twee joodse koninkrijkes, Judea in het zuiden en Israël in het noorden, zich staande houden tussen de grote rijken van Egypte en Mesopotamië. In het begin van de 8e eeuw v.C. werd het evenwicht echter verbroken en werden ze verslagen, eerst door de Assyriërs, en daarna nog eens door de Babyloniërs. Het bestaan van het joodse rijk liep gevaar, en in reactie hierop 'brak een extase van enthousiasme uit' voor Jahweh. Dat was het begin van het Tijdperk der Profeten dat de eerste meesterwerken van Hebreeuwse literatuur zou opleveren, werken die de zondige Israëlieten moesten dwingen de wil van hun god Jahweh uit te voeren, de god die aan het einde van deze periode de oppergod geworden was. 'Profeet' is een Grieks woord om iemand aan te duiden die voor de heilige grot van een orakel spreekt.⁷²

We hebben hier te maken met twee zaken waarvan we er één nu zullen behandelen en de andere in een later hoofdstuk. Dat zijn de boodschap en de invloed van de profeten, en de compilatie van de Hebreeuwse geschriften die net als alle andere heilige geschriften, niet door de heiligheid van God geïnspireerde woorden zijn, maar een reeks met een speciaal menselijk doel geschreven documenten.⁷³

De Hebreeuwse profeten vervulden een rol die wel uniek in de geschiedenis van de mensheid wordt genoemd, maar het was niet zozeer hun voorspellingen op zich waardoor zij opvielen, maar hun harde en herhaalde hekeling van een slecht en hypocriet volk, en hun bittere voorspellingen van het noodlot dat wel moest volgen toen het volk tegen de wil van God inging. De profeten waren tegen het offeren en tegen het aanbidden van andere goden, en tegen de traditionele priesters, niet zozeer uit principe maar vanwege het feit dat 'mensen zich de inspanning getroostten van het formeel eren van God, terwijl hun dagelijkse bezigheden lieten zien dat zij God niet liefhadden, terwijl dát alleen betekenis geeft aan het offer'.⁷⁴ De grootste zorg van de profeten was de innerlijke spiritualiteit van het volk. Zij wilden de verering van Jahweh losmaken van die van het beeld (in de ark), zodat de gelovigen zich in plaats daarvan op hun eigen gedrag, gevoelens en tekortkomingen zouden concentreren. Die concentratie op het innerlijk leven suggereert dat de profeten zich bekommerden om de stedelijke religie, dat zij zich gesteld zagen tegenover het probleem van heel dicht bij elkaar leven. Dat kan verklaren waarom zij, in hun pogingen om de Israëlieten te choqueren zodat die hun moreel gedrag zouden verbeteren, het idee van de openbaring ontwikkelden.⁷⁵

Wanneer precies de extatische profetie in Israël is begonnen, is niet zeker. Mozes praatte niet alleen met God en verrichtte niet alleen wonderen, maar hij voerde ook magie uit – zo veranderden bijvoorbeeld stokken in slangen. De eerste profeten droegen mantels van magiërs – Elia ('de grootste verrichter van wonderen sinds Mozes') zou 'charismatische mantels' hebben gedragen die door Elisa werden geërfd.⁷⁶ Volgens het bijbelboek 1 Koningen (18:19c.v.) was profetie heel gebruikelijk onder Kanaänie-

Jahweh werd
de enige god
door de verovering v. Assur
en later
Babylon.

147
= profeet is
Grieks!

profeten!

↓
innerlijke
spiritualiteit

inherlijke geest
910 religie

148

ten, en mogelijk hebben de Israëlieten het gebruik van hen overgenomen.⁷⁷ De centrale – d.w.z. overheersende – rol in de Israëlitische profetie was de nadruk op de 'inherlijke geest' van religie. 'Wat de Israëlitische profetie vanaf het allereerste begin, of althans bijna vanaf het begin, zijn onderscheidende morele toon gaf, was de onderscheidende morele aard van de Israëlitische religie. De profeten vallen op in de geschiedenis omdat Israël opvalt in de geschiedenis... Religie is van aard alleen moreel als de goden moreel geacht worden, en dat was onder de oude volkeren nauwelijks het geval. Het verschil werd in Israël gemaakt door de morele aard van de God die zichzelf geopenbaard had.'⁷⁸ De profeten brachten ook een zekere mate van rationaliteit in de religie. Als er een bovennatuurlijk wezen is, zoals Paul Johnson heeft opgemerkt, waarom zou die zich dan beperken tot bepaalde heilige stenen, rivieren, planeten of dieren? Waarom zou die kracht alleen worden geuit in een beperkt scala van goden? Is het idee van een god met beperkte macht eigenlijk niet een contradictio in terminis? 'God is niet zomaar groter, hij is oneindig groter en daarom is het idee om hem af te beelden absurd, en proberen een beeld van hem te maken beledigend.'⁷⁹

De profeten verschilden erg van elkaar wat betreft karakter en achtergrond, maar wat hen met elkaar verbond was hun vervloeking van wat zij beschouwden als de morele verwording van de bevolking van Israël zoals zich dat van Jahweh afkeerde, en de overdreven aandacht voor het volgens hen zinloze offeren, vooral van de kant van de priesters. Allen waren het erover eens dat een tijd van bestraffing naderde door die wijdverbreide verwording, maar dat het volk uiteindelijk zou blijven bestaan dankzij enkelen die zouden overleven. Het zou in ieder geval een tijd zijn van grote sociale en politieke onrust terwijl Israël zou transformeren van een tribale samenleving naar een staat met een machtige koning en hofhouding, waarbij de priesters in dienst waren en dus afhankelijk waren van het koninklijk huis, en waar een nieuwe klasse van welvarende kooplieden aan het ontstaan was die voorrechten kon kopen voor zichzelf en hun nakomelingen en voor wie, naar alle waarschijnlijkheid, religie op de tweede plaats kwam. En dit alles vond plaats terwijl de dreiging van buitenaf groot was.

De eerste profeten, Elia en Elisa, introduceerden het idee van het individuele bewustzijn. Elia bekritiseerde de houding aan het hof omdat sommige leden immoreel waren en Baäl vereerden.⁸⁰ God had zacht tot hem gesproken, zei hij. Amoz was (volgens Jesaja) verbijsterd door de afgoderij die hij om zich heen zag, en door de tempelprostitutie, een restant van oude vruchtbaarheidsriten.⁸¹ Hij was het die het concept van 'uitverkoren zijn' ontwikkelde: het volk van Israël zou door Jahweh zijn 'uitverkoren' (uitgekozen) als zijn volk, en hij zou hen beschermen als ze zich maar zouden houden aan hun overeenkomst met hem, dat wil zeggen dat ze hem en hem alleen mochten aanbidden (maar zie hierna, pag. 151). Volgens Amoz zou Jahweh de loop van de geschiedenis veranderen en rekeningen vereffenen als Israël zich niet aan het heilige verbond met hem zou houden.⁸² Hosea verfijnde dit verbond. Hij geloofde in een Jahweh die meester was over de geschiedenis, die onontkoombare plannen had voor heel de wereld. Ook hij verzette zich tegen het verdorven koningschap en de cultus van de tempel, waarbij hij met name de afgoderij noemt van gouden stieren, die in de koninklijke heiligdommen was ingesteld (1 Koningen 12:25-30); hij was ook degene die met het idee kwam van een messias die Israël zou verlossen.⁸³ Het was Hosea die

Amoz kwam op
het idee v/h
uitverkoren volk

Hosea
komt met de idee
v/h messias

Ideeën

een religie van het hart introduceerde, onafhankelijk van een bepaalde plek. Dit concept werd versterkt toen Jeruzalem een belegering van de Assyrische koning Sennacherib in 701 v.C. wist te doorstaan. De Israëlieten wonnen dankzij de pest die door muizen werd overgedragen, maar voor hen bevestigde dit alleen maar dat hun lot verbonden was met Jahweh en met hun eigen morele gedrag.⁸⁴

Jesaja, zonder meer de beste woordkunstenaar en ontroerendste schrijver van de profeten (en van de hele Hebreeuwse canon), begon zijn missie volgens zijn eigen verslag in het jaar dat koning Uzzia stierf – rond 740 v.C. Hij was, zegt de traditie, een neef van koning Amazia van Judea en had goede contacten met politici.⁸⁵ Maar hij mengde zich onder het volk en kreeg daar een aanmerkelijke aanhang – een blijvende populariteit, zoals kan worden afgeleid uit het feit dat zich onder de Dode-Zeerollen die na de Tweede Wereldoorlog zijn gevonden, een leren rol bevond van zeven meter lang met het hele boek Jesaja in vijftig kolommen Hebreeuws. Na druk van zijn kant op koning Hizkia werd de tempel weer gewijd aan Jahweh, werden de heiligdommen buiten de stad gesloten en werd de openbare eredienst in de stad geconcentreerd.⁸⁶ Jesaja veroordeelde Judea als een land van ongebreidelde, onverantwoorde luxe, een gezotzieke samenleving zonder aandacht voor het geestelijke, goddelijk noch menselijk.⁸⁷ In het bijzonder vervloekte hij het landeigendom dat alleen 'slechte vruchten in Judea voort kan brengen'.⁸⁸ Jesaja dwong de religie van de Israëlieten naar een nieuwe spiritualiteit en een nieuwe verinnerlijking, nog meer gescheiden van plaats en tijd dan Hosea zich had kunnen voorstellen; de religie werd meer en meer een religie van geweten waarin de mens op zichzelf wordt teruggeworpen als de enige manier om sociale rechtvaardigheid te bereiken. Mannen en vrouwen, zei hij, moeten zich afwenden van het streven naar rijkdom als voornaamste doel van het leven. 'Wee degenen, die huis aan huis trekken, akker aan akker brengen, totdat er geene plaats meer zij...' (Jeremia 5:8).⁸⁹

Jesaja had echter nog een andere, even belangrijke kant. In zijn religie is offeren alleen niet genoeg, maar is berouw altijd mogelijk, vergeeft de Heer altijd, en als maar voldoende mensen berouw hebben zal er een tijd van vrede komen waarin zij 'hun zwaarden (zullen) slaan tot spaden, en hun spiesen tot sikkels; het (ene) volk zal tegen het andere volk geen zwaard opheffen, en zij zullen geen oorlog meer kennen' (Jesaja 2:4). Zoals zoveel geleerden al hebben opgemerkt, wordt de geschiedenis hier voor de eerste keer lineair voorgesteld. God geeft de geschiedenis richting, en hier introduceert Jesaja een zelfs nog radicaler idee: 'Ziet, een maagd zal zwanger worden, en zij zal een Zoon baren, en zijn naam Immanuel heten' (Jesaja 7:14). Deze bijzondere zoon zal aan de tijd van vrede voorafgaan: 'En de wolf zal met het lam verkeren, en de luipaard bij de geitenbok nederliggen; en het kalf, en de jonge leeuw, en het mestvee te zamen, en een jongetje zal ze drijven' (Jesaja 11:6). Maar hij zal ook een groot heerser zijn: 'Want een Kind is ons geboren, een Zoon is ons gegeven, en de heerschappij is op Zijnen schouder; en men noemt Zijnen naam Wonderlijk, Raad, Sterke God, Vader der eeuwigheid, Vrededorst' (Jesaja 9:5). Christenen hechten meer waarde aan deze passage dan Joden. Mattheüs beschouwde haar als een aankondiging van Jezus, maar Joden interpreteren Jesaja niet als messianistisch.⁹⁰ Het boek Jesaja handelt vooral over de individuele ziel – hoewel dat eigenlijk niet het juiste woord is. Volgens Jesaja hebben

Jesaja

Joden geloofden niet in een hiernamaals.
de ziel gelijkt meer op het geweten

Jeremia

150

wij allemaal een 'stem' van het geweten in ons, en dat kenmerkt het judaïsme. De Joden geloofden niet in een hiernamaals, en wat het meest op een ziel leek, was het geweten.

In de dagen voordat Jeruzalem ten slotte viel, werd Jesaja opgevolgd door Jeremia, en er kon geen groter verschil bestaan dan tussen die twee. Jeremia was net zo kritisch ten aanzien van de gevestigde orde, net zo bars en misschien nog wel bijtender, maar hij werd een verstotene die de tempel niet binnen mocht, er zelfs niet bij in de buurt mocht komen. Hij was vermoedelijk net zo labiel als onpopulair: zijn familie keerde zich tegen hem en geen vrouw wilde met hem huwen.⁹¹ Zijn geschriften zijn bewaard gebleven, en zijn profetie over de ondergang kwam uit. In 597 v.C. en nogmaals in 586 v.C. belegerden de Babyloniërs Jeruzalem; na de tweede keer werden de tempel en de stadsmuren omvergehaald en werd de stad in brand gestoken. Jeremia behoorde tot de vluchtelingen, maar duizenden werden in ballingschap naar Babylon afgevoerd. De ballingschap, hoe traumatisch ook, zou inspirerend blijken te zijn voor de transformatie van het judaïsme.

De ballingschap van de Israëlieten in Babylon duurde 47 jaar, van 586 tot 539 v.C. Daar zagen ze dat de Babyloniërs het zoroastrisme of mazdeïsme beleden, de Oud-Perzische godsdienst die in het Midden-Oosten heerste voordat de islam zijn intrede deed. De oorsprong van deze religie is duister. Volgens de eigen traditie (in de vorm van het parsisme wordt de religie in India nog beleden) predikte grondlegger Zarathoestra voor de eerste keer '258 jaar vóór Alexander', wat 588 v.C. zou zijn geweest en dus middenin de Axiale Tijd. Dit kan echter niet juist zijn. Een van de redenen hiervoor is dat de taal van de zoroastrische geschriften, de Gatha's – gezangen die deel uitmaken van de *Avesta*, het heilige boek van het mazdeïsme – sterk lijkt op de oudste bekende vorm van Sanskriet, de taal die in de veda's – de heilige schrift van de hindoes – wordt gebruikt (zie onder). De twee talen lijken zo sterk op elkaar dat ze 'nauwelijks méér zijn dan dialecten van één taal', en er waren nog niet veel eeuwen verlopen sinds hun gezamenlijke oorsprong.⁹² Aangezien de veda's dateren uit 1900-1200 v.C., kunnen de Gatha's niet veel jonger zijn.

Maar terwijl de veda's zich afspelen in een heldentijd met veel goden die vaak 'met dezelfde aard als mensen' handelen en erg wreed kunnen zijn, paste dat totaal niet bij het zoroastrisme.⁹³ De oorsprong van het zoroastrisme ligt in het 3e millennium v.C. toen de volkeren die bij archeologen, prehistorici en filologen bekendstaan als de Indo-Ariërs, migreerden. Zoals hierboven gezegd, is er veel onenigheid over de oorsprong van deze volkeren: was het de streek tussen de Zwarte en de Kaspische Zee, die tussen de Kaspische Zee en het Aralmeer, het land rond de rivier de Oxus in het noorden van Perzië (het huidige Iran), of het zogenoemde BMAC (het *Bactria-Margiana Archeologisch Complex*, voornamelijk in het noorden van Afghanistan)? Het lijkt echter wel zeker dat zij zich in twee groepen splitsten, één die oostwaarts trok en waarbinnen de vedische religie ontstond waaruit zich het hindoeïsme ontwikkelde, en de ander die naar het westen ging en waarin het zoroastrisme ontstond.

Bepaalde aspecten van het zoroastrisme lijken te zijn ontleend aan de cultus van Mithra, de god die uit een steen geboren werd en vaak geassocieerd wordt met het

Ideeën

hindoeïsme en zoroastrisme hebben dezelfde oorsprong.

ballingschap in Babylon

stierenoffer. Hij verschijnt het eerst in geschreven bronnen van de 14e eeuw v.C. in een inscriptie uit Boghazköy in Anatolië. In de inscriptie wordt een verdrag aangehaald tussen de Hettieten (die we hiervoor al tegenkwamen) en Mitanni, een rijk met Arische hoofdmannen in Noord-Mesopotamië, maar ook worden er goden in genoemd die in de latere *Rigveda*, een van de boeken van de hindoes, voorkomen. Dat zijn onder andere Mithra, Varuna en Indra.⁹⁴ Hierbij moet opgemerkt worden dat *mithra* het Oud-Perzische woord voor 'contract' is, en dat is om minstens drie redenen interessant. Ten eerste, en dit is speculatief, doet een god van het contract denken aan het Israëlitische idee van het verbond, dat feitelijk een contract met God is – is dit dan de herkomst van dat verbondsideaal? Ten tweede suggereert een god van het contract een stedelijke, of verstedelijkende cultuur, met een opkomende klasse van kooplieden. Maar ten derde, en dat is de belangrijkste reden, stond het contract voor eerlijkheid en dus voor gerechtigheid.⁹⁵ Hier hebben we een abstract concept als godheid – dat was wat Zarathoestra bereikt heeft: hij brak met de traditie van een heel pantheon van goden.

De geboorteplaats van Zarathoestra was volgens de traditie Rhages (de oude stad Rayy, nu een buitenwijk van Teheran), of een stad in Afghanistan of zelfs in Kazachstan. Toen hij ongeveer dertig jaar oud was, verscheen hij aan het hof van koning Gushtasp, heerser van een volk in het noorden van het oude Perzië, mogelijk de oude stad Balkh ten noordwesten van Kabul in het huidige Afghanistan. Daar bekeerde hij de koning en daarna het volk, en zijn geloof werd de staatsreligie.

Het grote belang – en raadsel – van het zoroastrisme ligt deels in de introductie van abstracte concepten als goden, en deels in zijn andere kenmerken; sommige daarvan vinden we ook in het boeddhisme en het confucianisme, maar enkele andere lijken juist het judaïsme, en dus ook het christendom en de islam, vormgegeven te hebben. Volgens Friedrich Nietzsche was Zarathoestra de bron van 'de grootste vergissing in de geschiedenis van de mens – namelijk de uitvinding van de moraliteit'.⁹⁶ Zarathoestra leerde dat er drie soorten ziel waren: de *urvany*, dat deel van het individu dat de dood van het lichaam overleeft; de *fravashi* die 'op aarde leven sinds het moment van hun dood'; en de *daevas*, het geweten.⁹⁷ Het zoroastrisme kan de fundamentele set van ideeën zijn geweest die grote invloed heeft gehad op de vorming van de wereldgodsdiensten van vandaag.

In de samenleving waarin Zarathoestra zijn ideeën tot uiting bracht, werd vuur aanbeden en werden de bekende goden van aarde en hemel vereerd, plus nog een heleboel *daevas*, geesten en demonen.⁹⁸ Aanhangers van het zoroastrisme geloven dat Zarathoestra een openbaring kreeg van de enige echte god, Ahura Mazda (vandaar de andere naam voor deze religie, mazdeïsme). Door de onthulling te aanvaarden, deed hij de oerkeuze van God na – hij koos het goede. Dit is een cruciaal aspect van het zoroastrisme: de mens wordt uitgenodigd om het pad van de Heer te volgen, maar in die keuze is hij vrij – hij is geen slaaf of bediende.⁹⁹ Ahura Mazda was de vader van de tweelingen Spenta Mainyu, de Goede Geest, en Angra Mainyu, de Verwoestende Geest. Zij kozen voor respectievelijk *Asha*, gerechtigheid, en *Druj*, misleiding.¹⁰⁰

Zarathoestra heeft herhaaldelijk naar zichzelf verwezen als een 'verlosser', en dat heeft bijgedragen aan de ontwikkeling van het idee van hemel en ziel. In de religie

Mithra leut
de k voor in
geschreven teksten
van 14e eeuw
voor Christus.

Mithra =
contract

XX

151

Zarathoestra

urvany
(overleeft na de dood)
fravashi
(leeft sinds de dood)
daevas
(het geweten)

Asha (gerechtigheid)
Druj (misleiding)

waarin Zarathoestra zelf geboren was, zouden alleen priesters en edelen een onsterfelijke ziel gehad hebben en konden alleen zij naar de hemel, terwijl alle andere mensen naar de hel gingen.¹⁰¹ Hij bracht daar verandering in. Hij veroordeelde het offeren van runderen als wreed en verwierp de priestercultus van *Haoma*, vermoedelijk een hallucinogene plant die verwant was aan de *Soma* van de hindoeïstische geschriften; het was mogelijk zelfs cannabis of hennep waarvan Herodotus vermeldt dat het door de steppevolkeren bij rituelen werd gebruikt.¹⁰² Er zijn echter ook aanwijzingen dat het zoroastrisme zelf een extatische religie was en dat Zarathoestra zelf *bhang* (hennep) gebruikte.¹⁰³ De naam van het paradijs in de nieuwe religie was *garo demana*, het 'Huis der Liederen', en er zijn oude verslagen van sjamanen die in extase raakten doordat zij lange tijd achtereen zongen. Het Huis der Liederen staat in theorie open voor alle gelovigen van het zoroastrisme, maar alleen de rechtschapenen komen er terecht. De weg naar het hiernamaals voert over de Cinvatbrug, waar de goeden worden gescheiden van de slechten; de zondaars blijven voor altijd in het Huis van het Kwaad.¹⁰⁴ Het idee dat een rivier deze wereld van de volgende scheidt, komt in veel religies voor, terwijl het concept van een oordeel een belangrijk kenmerk werd van judaïsme, christendom en islam. Een leven na de dood, opstanding, oordeel, hemel en paradijs waren allemaal oorspronkelijk zoroastrische ideeën, net als de hel en de duivel.¹⁰⁵ Volgens een vers uit de Gatha's blijft de ziel dicht bij het lichaam van de overledene, maar trekt na drie dagen de wind aan. Voor de goeden is het een welriekende wind die de ziel snel naar 'de lichten zonder begin' brengt; anders is het een koude noordenwind die de zondaar naar de duisternis vervoert.¹⁰⁶ Let op de periode van drie dagen.

De Israëlieten zijn in 586 v.C. gevangengenomen door de Babyloniërs onder Nebukadnezar. Maar in 539 werd Babylon ingenomen door Cyrus II de Grote, de koning der Perzen die ook de Meden en de Lydiërs versloeg. Hij en zijn opvolgers verspreidden het zoroastrisme over het Midden-Oosten. Cyrus bevrijdde de Joden en liet hen naar hun land terugkeren. Het is daarom niet toevallig dat hij een van de slechts twee koningen van een ander land is die in de Hebreeuwse geschriften met eerbied worden genoemd (de andere is Abimelech, Genesis 21). Het is evenmin toevallig dat het judaïsme, en dus ook het christendom en de islam, zoveel kenmerken met het zoroastrisme gemeen heeft.

De Boeddha was geen god en eigenlijk ook geen profeet. De manier van leven die hij propageerde kwam voort uit zijn ontevredenheid met de ontwikkeling van de koopliedenklasse in de steden vanwege hun materialisme en inhaligheid, en met de priesterklasse vanwege hun obsessie met offeren en traditie. Zijn reactie was dat hij van de mensen vroeg bij zichzelf te rade te gaan om een hoger doel in het leven te vinden. Hierin waren de omstandigheden in India in de 6e-5e eeuw v.C. en die in Israël vergelijkbaar.

Siddharta Gautama, de Boeddha, was hoe dan ook een pessimistisch mens die de neiging had de onaangename kanten van het leven te benadrukken. In de periode waarin hij leefde, waren de sociale en religieuze ideeën in India diepgaand aan het veranderen. 'Hindoeïsme' is een woord dat moslims gebruikten voor de traditionele religie in India en dat dateert uit ca. 1200 n.C., toen de islamitische invallers het Indiase

Ideeën

garo demano
(= huis der Liederen)

152

zoroastrische
ideeën →

Boeddha

geloof in één woord moesten onderscheiden van hun eigen religie. (Hindoe is uiteindelijk het Perzische woord voor Indiaas – zie hoofdstuk 33.) Van het traditionele hindoeïsme wordt wel gezegd dat het eerder een manier van leven is dan een manier van denken.¹⁰⁷ Er is geen stichter, geen profeet, geen eenduidige geloofsovertuiging en geen kerkelijke structuur. Hindoes spreken in plaats daarvan van de 'eeuwige leer' of 'eeuwige wet'. De oudste aanwijzingen voor deze religie zijn aangetroffen in Harappa en Mohenjo-Daro, de twee hoofdsteden van de Indusdalbeschaving die zo'n 650 km van elkaar aan de rivier de Indus liggen, en dateren van ca. 2300-1750 v.C. Rituele reinheid schijnt erg belangrijk te zijn geweest (net als nu nog), met een prominente plaats voor de ceremoniële wassing of reiniging.¹⁰⁸ Bovendien zijn er talloze beeldjes gevonden van de moedergodin die óf zwanger is uitgebeeld, óf met heel grote borsten. Ieder dorp had zijn eigen godin, de belichaming van het vrouwelijke principe, maar er was ook een mannelijke god die hoorns droeg, drie gezichten had en Trimurti genoemd werd, naar de latere drie-eenheid Brahma, Visjnoe en Sjiva. Ook zijn er vruchtbaarheidssymbolen aangetroffen, vooral in de vorm van lingam en yoni, uitbeeldingen van respectievelijk het mannelijke en het vrouwelijke geslachtsdeel. Naast de reiniging beoefenden de heilige mannen van Harappa en de Indusdalbeschaving yoga en verloochenden ze de wereld.

De eerste fase van verandering waar het hindoeïsme doorheen ging, vond rond 1700 v.C. plaats, toen Arische volkeren India binnenvielen. Deze Ariërs kwamen, zoals uit hun naam is af te leiden, uit Iran, maar hun precieze plaats van herkomst is een van de grote raadsels in de archeologie.* Hun invloed op India was overweldigend. Nu nog zijn Noord-Indiërs langer en bleker dan hun Dravidische landgenoten van het zuidelijk deel van het subcontinent. De Arische taal ontwikkelde zich in India tot Sanskriet, dat verwant is aan Grieks, Latijn en de andere Indo-Europese talen, zoals we in hoofdstuk 2 hebben gezien. Hun religie kan verwant zijn geweest aan die welke door Homerus beschreven is voor zover het de overeenkomsten betreft tussen hun goden, die vooral natuurkrachten representeren. Ze praktiseerden het offeren en voerden hun ceremonies uit rond het vuur, waar ze boter, graan en kruiden in wierpen. Bekend is ook dat zij een drug gebruikten, soma, die een trance veroorzaakte tijdens welke de veda's, de heilige geschriften, aan de gebruikers werden 'onthuld'. Het feit dat het vuur in hun godsdienst zo belangrijk was, lijkt erop te duiden dat zij oorspronkelijk uit een noordelijke (koude) omgeving kwamen. In tegenstelling tot de proto-hindoes hadden de Ariërs een heilige tekst. Deze is rond 800 v.C. op schrift gesteld en is bekend onder de naam Rigveda ('Liederen van Kennis'; rig of rig is 'loven' of 'eer', vid betekent 'weten', 'kennis' of 'wijsheid'). Veel van deze religieuze gezangen kunnen zijn ontstaan voordat de Ariërs in India aankwamen; later pas zijn ze beschouwd als openbaringen van Brahma, de bron van alles.¹⁰⁹ De Rigveda bestaat uit meer dan duizend liederen (20.000 verzen) die aan talloze verschillende goden gericht zijn. De belangrijkste goden zijn Indra, die wordt beschouwd als een strijder die het kwaad overwint en de schepping door Brahma mogelijk maakt heeft, Agni, die het heilige vuur belichaamt (vergelijk het Latijnse ignis, 'vuur' en het Engelse ignite, 'ontbranden' of 'aansteken') en hemel en aarde met elkaar verbindt door

* Zie pag. 140-141, voor de wetenschappelijke controverse over dit onderwerp.

oudste Hindoe-
religie in
Harappa
+ Mohenjo-Daro

153

lingam =
mannel. geslacht
yoni =
vrouwel. geslacht

van waar kwamen
de Ariërs???

Rigveda
1.000 liederen.

offers naar de hemel te brengen, en Varuna (de Griekse god Uranus), een hemelgod maar ook het hoofd van alle goden en bewaker van de kosmische orde.

In de Vedanta, de wereldbeschouwing van de hindoes, komt de wereldziel naar voren. Dit is een mystiek iets, het universum, dat op niets anders lijkt; het wordt voorgesteld als zowel offer als lichaamsvorm die de wereld ordent. De schepper schiep de wereld door te offeren – en de goden en hun hele bestaan hangen dan ook af van het continu offeren. De mond van de wereldziel bestaat uit de priesters (brahmanen genaamd, waaruit hun relatie met de bron van alles, *brahman*, blijkt: voordat de veda's opgeschreven waren, was het de verantwoordelijkheid van de brahmanen om ze te onthouden en van vader op zoon door te geven), de armen zijn de heersers, de dijen de middenstandsklassen – landeigenaren, boeren, geldschieters en kooplieden – en de voeten zijn de kunstenaars en de landarbeiders. In het begin was lidmaatschap van deze vier klassen van mensen niet erfelijk, maar dat zijn ze in de loop van de tijd geworden, vermoedelijk onder invloed van de brahmanen die hun zoons de veda's konden leren als ze maar vroeg begonnen als de jongens nog jong waren. Ook waren het de brahmanen die wisten hoe de ingewikkelde offerritten moesten worden uitgevoerd waardoor de hele wereldorde bleef bestaan.¹¹⁰ Koningen en adel financierden de offers en de landeigenaren fokten de runderen die werden gedood. Drie van de vier klassen hadden er dus belang bij om de status-quo te handhaven.

Dit is het traditionele beeld van de oude situatie. Maar ten tijde van Gautama waren in India grote sociale en spirituele veranderingen aan de gang. Steden groeiden en de machtsrelatie tussen koning en tempel werd steeds zwakker onder invloed van rijke kooplieden en de groeiende markteconomie. Er ontstond een nieuwe klasse van stedelingen die ambitieus waren en de oude levenswijze wilden veranderen. De nieuwe technologie van de ijzertijd speelde hier ook een rol doordat dichte wouden gekapt werden waardoor er meer land voor de boeren vrijkwam.¹¹¹ Nu vond ook een verandering plaats van het fokken van vee naar de verbouw van voedselgewassen. Dit kwam de groeiende bevolking ten goede, maar veranderde ook de houding ten aanzien van het offeren, dat steeds minder juist gevonden werd.

Kapilavastu, de residentie van Magadha in het noordoosten van India waar Siddhartha Gautama zijn jeugd doorbracht, was kenmerkend voor deze ontwikkeling. Kort voor zijn geboorte vond in India een religieuze opstand plaats. De wijzen van die tijd, ontevreden met het oude vedische geloof (dat wil zeggen dat van de veda's), begonnen aan het opstellen van nieuwe teksten die ze in het geheim onderling doorgaven. Deze teksten werden bekend als de Upanishads, een woord dat is afgeleid van het Sanskriet *apa-ni-sad*, 'het vertrouwelijke zitten' (bij een leraar), dat de onorthodoxe manier waarop deze nieuwe teksten verspreid werden, weerspiegelt. In zekere zin zijn er parallellen te trekken met de preken van de Israëlitische profeten: ze maakten de oude veda's spiritueler en verleenden hun een verinnerlijkt aspect.¹¹² Door de leer van de Upanishads ontdekte de volgeling dat brahman in de kern van zijn eigen wezen, van zichzelf, aanwezig was. 'Verlossing zit niet in het offer, maar in het besef dat absolute, eeuwige werkelijkheid die zelfs hoger is dan de goden, identiek was aan het eigen, diepste Zelf (*atman*).'¹¹³ In de Upanishads is verlossing niet alleen de verlossing van zonde maar van het mens-zijn zelf.¹¹³ Dit was het werkelijke begin van de godsdienst die we nu hindoeïsme noe-

Vedanta =
wereldbeschouwing

Upanishads

men, en de parallellen met het jodisme van de profeten liggen voor de hand.

Waar het idee van de reïncarnatie vandaan gekomen is, is onduidelijk. In een van de sutras, voorschriften, van de veda's wordt het concept aangehaald: 'Het oog moet de zon binnengaan, de ziel de wind; betreedt de hemel en betreedt de aarde naar het lot; of ga het water in als dat aan u is toegewezen, of betreedt met uw ledematen de planten.'¹¹⁴ De vorm is primitief, maar deze passage verkondigt op verschillende manieren het idee uit de Upanishads dat de doden na de crematie naar hun levenswijze op aarde 'de weg van God' (devayana) zullen gaan die naar brahman voert, of 'de weg van de vaders' (pitrayana) die door donker en duisternis naar de verblijfplaats van de voorouders loopt en van daar terug naar de aarde voor een nieuwe levenscyclus.¹¹⁵ Pas in de Upanishads verschijnt de tweelingleer van samsara en karma. Samsara is de wedergeboorte, karma de levenskracht, en de aard daarvan bepaalt de vorm waarin iemand reïncarneert. Bij het tweelingproces ging het om de atman, de ziel, een woord dat is afgeleid van an, 'ademen', wat betekent dat voor de hindoes de ziel gelijkstaat aan het levengevende principe.¹¹⁶ Om één te worden met brahman en moksa (de bevrijding uit de eeuwige cycli van het aardse leven) te ontvangen, dus de weg van God af te gaan, moet de atman de avidya overwinnen, de diepe onwetendheid waarvan maya – de schijnwereld waarin we leven en die we voor de echte wereld houden terwijl we het Zelf beschouwen als een onafhankelijk iets – het belangrijkste aspect is. De overeenkomst tussen het hindoeïsme enerzijds, en Plato anderzijds, blijkt hieruit en zal nog duidelijker worden.

Dit was dan de situatie waarin Siddharta Gautama – de latere Boeddha – verscheen. Zijn leven is lang niet zo goed gedocumenteerd als dat van de profeten of van Jezus. Er zijn wel biografieën geschreven, maar de oudste dateert uit de 3e eeuw n.C. Die is vermoedelijk gebaseerd op een verhaal dat zo'n honderd jaar na zijn dood in 483 v.C. is opgeschreven, maar die tekst is verloren gegaan, en we hebben geen idee van het waarheidsgehalte van de uitgebreide levensbeschrijvingen. Het schijnt echter dat Gautama toen hij 29 jaar oud was, ca. 538 v.C., plotseling vrouw, kind en zeer gegoede familie verliet om op zoek te gaan naar de Verlichting. Verteld wordt dat hij nog een keer naar boven sloop om een laatste blik te werpen op zijn vrouw en kind, maar toen wegging zonder afscheid te nemen. Hij was niet onverdeeld treurig om te vertrekken: hij had zijn zoon de bijnaam Rahula gegeven, 'Keten', en de baby symboliseerde zonder twijfel dat Gautama zich geketend voelde aan een levenswijze die hij verafschuwde. Hij verlangde naar wat hij beschouwde als een zuiverder, spiritueler leven, en dus deed hij wat wel meer heilige mannen in India deden en doen: hij keerde zijn familie en bezittingen de rug toe, deed de gele mantel om van een rondreizende monnik en leefde van bedelen, toen (en nu) een geaccepteerde levenswijze in India.

Zes jaar lang luisterde hij naar wat wijzen hem te zeggen hadden, maar pas toen hij zichzelf in een nacht in trance had gebracht, veranderde zijn wereld. 'De hele kosmos was blij, de aarde schudde, bloemen regenden uit de hemel, geurende winden waaiden en de goden in hun afzonderlijke hemels verheugden zich... Er was nieuwe hoop op bevrijding van het lijden en het bereiken van het nirwana, het einde van de pijn. Gautama was de Boeddha geworden, de Verlichte.'¹¹⁷ Boeddha 'geloofde' in de goden die hij kende, maar net als de Israëlitische profeten dacht hij dat de echte werkelijkheid nog voorbij deze goden lag. Voor zover hij ze kende of begreep, waren de hindoeïsti-

reïncarnatie.

155

overeenkomst
hindoeïsme en
Plato.

oudste biografie
van Boeddha
pas in 3e eeuw
na Christus.

Offer, ziel, verlosser: de doorbraak van de geest

sche goden te veel betrokken bij de wisselvalligheden van pijn en verandering in de cyclus van geboorte en wedergeboorte. Boeddha geloofde echter dat al het leven *dukkha* was – lijden, veranderen – en dat *dharma*, 'de waarheid over het juiste leven', iemand naar het *nirwana* zou voeren, de uiteindelijke werkelijkheid, de bevrijding van pijn.¹¹⁸ Het inzicht dat Boeddha had, was dat deze toestand van bevrijding in feite niets meer van doen had met goden – het 'ging hen voorbij'. De staat van *nirwana* behoorde bij de mens, als mensen maar wisten waar ze moesten zoeken. Volgens Boeddha had hij zijn benadering niet 'verzonnen' maar 'ontdekt', en daarom konden anderen dat ook als zij maar in zichzelf zochten. Net als de profeten tegen de Israëlieten zeiden, zat de waarheid *vanbinnen*. En de eerste stap van de mens was, volgens Boeddha, dat hij moest beseffen dat er iets verkeerd was. In de heidense wereld had dit besef geleid tot ideeën van hemel en paradijs, maar het was Boeddha's idee dat we op deze aarde van *dukkha* bevrijd kunnen raken door 'een leven te lijden van mededogen met alle levende wezens, rustig te praten en zich zo te gedragen, vriendelijk en nauwgezet, en door zich te onthouden van zaken als drugs of andere vergiften die de geest kunnen verduisteren'.¹¹⁹ Boeddha had geen voorstelling van een hemel. Vragen naar dat soort zaken vond hij 'misplaatst'. Naar zijn idee was taal niet voldoende toegerust om dergelijke ideeën in te bespreken, ze konden alleen ervaren worden.

Maar het boeddhisme ontwikkelde een begrip over verlossing dat sterk lijkt op dat van het vroege christendom, zoals we nog zullen zien. De gelijkenis was zo groot dat vroege missionarissen dachten dat het boeddhisme een vals geloof was dat door de duivel geschapen was. In het boeddhisme werd een concept ontwikkeld (en benoemd: *parimucyera*) voor de verlossing van alle problemen van het leven, en drie woorden voor de verlosser: de bodhisattva *Avalokitesvara*, zijn metgezellin *Tara* en *Amida* of *Amitabha*, de Kosmische Boeddha.

De Grieken staan algemeen bekend vanwege hun rationaliteit, maar hierdoor raakt op de achtergrond dat Plato (427-346 v.C.), een van de grote denkers, ook een mysticus was. Hij was het sterkst beïnvloed door Socrates, die de oude mythen en feesten van de traditionele religie openlijk in twijfel trok, en Pythagoras, die, zoals we zagen, zeer besliste ideeën had over de ziel, en die bovendien via Perzië en Egypte beïnvloed kan zijn geweest door India.

Pythagoras dacht dat zielen gevallen en verstoten goden waren die nu gevangenzaten in het lichaam 'als in een graf en veroordeeld tot een eeuwigdurende cyclus van wedergeboorte'.¹²⁰ Pythagoras, en met hem de *orfici*, geloofde dat de ziel alleen bevrijd kon worden door rituele zuivering, maar Plato ging verder. Voor hem bestond er nog een ander niveau van werkelijkheid, een onveranderlijke werkelijkheid van het goddelijke die buiten de zintuigen lag. Hij accepteerde dat de ziel een gevallen godheid was, maar hij geloofde dat die bevrijd kon worden en zelfs weer de goddelijke status kon krijgen door zijn eigen vorm van zuivering – de rede. Hij dacht dat op dit hogere, onveranderlijke vlak eeuwige werkelijkheden heersten – vormen of ideeën, zoals hij het uitdrukte – die completer waren, permanentier en effectiever dan wat we ook op aarde zouden aantreffen, en dat ze alleen volledig begrepen of bevat konden worden in de geest. Volgens Plato was er een ideale vorm die overeenkwam met ieder abstract alge-

geen hemel
wel begrip over
verlossing
of chi steden

Grieken

Pythagoras

Plato

meen idee dat we hebben – rechtvaardigheid bijvoorbeeld, of liefde. De belangrijkste vormen waren schoonheid en juistheid. Hij hield zich niet lang op met God of de aard van God. De wereld der vormen was onveranderlijk en statisch en de vormen waren niet 'daar ergens', zoals de traditionele goden, maar konden alleen binnen het Zelf worden gevonden.¹²¹

schoonheid & juistheid
waren de belangrijkste vormen.

Zijn eigen ideeën, zoals hij die in zijn *Symposium* en andere werken heeft neergelegd, moesten laten zien hoe liefde voor bijvoorbeeld een bijzonder mooi lichaam kon worden 'gezuiverd en getransformeerd' tot een extatische overdenking (*theoria*) van ideale schoonheid. Volgens Plato bevonden ideale vormen zich ergens verborgen in de geest en was het de taak van het denken om deze vormen te ontdekken en bloot te leggen; men moest ze voor de geest kunnen halen en kunnen aanvoelen als men er maar lang genoeg over nadacht. Menselijke wezens waren door hun zielen immers gevallen godheden (een idee dat door het christendom in de Middeleeuwen nieuw leven werd ingeblazen), en het goddelijke was dus op een of andere manier in hen aanwezig; alleen moest het worden 'aangeraakt' door de rede, als men onder rede tenminste een intuïtief begrip van de eeuwige werkelijkheid in zichzelf verstaat. Plato heeft het woord *nirwana* natuurlijk nooit gebruikt, maar zijn geloofsovertuiging lijkt op die van de Boeddha: de mens dient in zichzelf te kijken. En net als bij Zarathoestra was voor Plato het object van het spirituele leven de concentratie op abstracte zaken. Sommigen hebben dit wel de geboorte van het idee van abstractie genoemd.

157

idee id abstractie

Aristoteles

De ideeën van Aristoteles (384-322 v.C.) waren niet minder esoterisch, ook al was hij veel meer een rechtlijnige geleerde en natuurfilosoof, aspecten van zijn denken die in het volgende hoofdstuk aan de orde komen. Hij beseftte heel goed dat er een emotionele basis was voor religieuze overtuigingen, ook al zag hij zichzelf als een echte rationalist. Precies hierom maakte bijvoorbeeld het Griekse theater, en dan vooral de tragedies, deel uit van religieuze feesten: de tragedie was voor Aristoteles een vorm van zuivering (zelf noemde hij dit *katharsis*) waarin de emoties van angst en medelijden ervaren en beheerst werden. Terwijl Plato zich een enkel goddelijk domein voorstelde waar we via overdenking toegang toe hebben, dacht Aristoteles dat er een hiërarchie van domeinen was met bovenaan de Onbewogen Beweger – onsterfelijk, onbewegelijk, in wezen zuiver denken, terwijl Hij zowel denker als gedachte was.¹²² Hij veroorzaakte alle verandering en beweging in het universum dat allemaal uit dezelfde bron afkomstig is. In dit schema was de mens bevoorrecht omdat de menselijke ziel de gave van het intellect bezit, een goddelijk iets waardoor de mens boven dieren en planten staat. Het onderwerp van het denken was, volgens Aristoteles, de onsterfelijkheid, een soort verlossing. Net als bij Plato was het denken zelf een vorm van zuivering, maar ook hier bestond *theoria*, overdenking, niet alleen uit logisch redeneren maar ook uit 'gedisciplineerde intuïtie die in extatische zelf-overstijging resulteert'.¹²³

katharsis

Confucius

Confucius (Kongfuzi, 551-479 v.C.) was de minst mystieke van alle profeten/religieuze leermeesters/moraalfilosofen in de Axiale Tijd. Hij was in traditionele zin zeer religieus en toonde eerbied voor de hemel en de overal aanwezige geestenwereld, maar hij stond afstandelijk tegenover het bovennatuurlijke en heeft waarschijnlijk niet geloofd in een persoonlijke god of het hiernamaals. Het geloof dat hij ontwikkelde, was eigen-

china

lijk een aangepaste leer van traditionele ideeën en praktijken, zeer werelds en gericht op de problemen van zijn tijd. Toch zijn er buitengewone parallellen te trekken tussen de dogma's van Confucius, Boeddha, Plato en de profeten van Israël.

In de tijd van Confucius' geboorte waren de Chinezen allang tot een volk verenigd. Vanaf het midden van het 2e millennium v.C. was de Shang-dynastie stevig aan de macht en moet, getuige de opgravingen, de koning erg machtig zijn geweest. Er was een heersersklasse van aan de dynastie verwante familieleden, en een klasse van gewone mensen die als horigen aan het land gebonden waren. Het was een zeer geweldadige samenleving die volgens één historicus werd gekenmerkt door 'offeren, oorlog voeren en jagen'. Net als bij het Indiase hindoeïsme lag in het oude China het offeren aan de basis van het geloof. 'De jacht leverde offerdieren, de oorlog offergevangenen.'¹²⁴ Oorlog op zich werd als een religieuze bezigheid beschouwd en voordat slag werd geleverd, vond een uitgebreid ritueel plaats van waarzeggerij, gebed en eedaflegging.

Er waren twee soorten goden in het oude China – vooroudergoden en hemelgoden. Iedereen vereerde zijn voorouders; hun zielen zouden de mensen het leven geven. Maar de aristocratie vereerde ook Sjang-ti, de oppergod die samen met de goden van zon, maan, sterren, regen en bliksem vanuit de hemel heerste. Sjang-ti werd geïdentificeerd met de stichter-voorvader van het volk, en alle adellijke families rekenden hun afstamming op hem terug.¹²⁵ Kenmerkend was dat zij vlees aten. Er waren drie soorten religieuze functionarissen: de *sjih* of priester-schrijvers die opmerkelijke gebeurtenissen, die beschouwd werden als voortekenen voor het landsbestuur, moesten vastleggen en interpreteren, de *tsjoe* of 'bidders', geleerden die de gebeden maakten die bij de offerceremonies werden gebruikt – zij werden de 'ritemeesters' die ervoor moesten zorgen dat de correcte vorm van offeren bewaard bleef (net als de brahmanen in India), en de *wu*, die tot taak hadden om met de vooroudergeesten te communiceren, gewoonlijk aan de hand van zogenoemde orakelbotten.¹²⁶ Dit laatste gebruik – scapulimantie of 'schouderbladlezen' – werd pas ~~te~~ het einde van de 19e eeuw door westerse geleerden opgemerkt, maar inmiddels zijn er zo'n 100.000 botten van schouderbladen gevonden die daarvoor zijn gebruikt. Daarbij hielden de *wu* een hete metalen punt tegen een schouderblad van allerlei verschillende dieren, waarna barsten ontstonden die ze interpreteerden als raadgevingen van de voorouders. De ziel werd op deze botten voorgesteld als *óf kwei*, een man met een groot hoofd, *óf* een cicade, en dat werd een van de symbolen van onsterfelijkheid en wedergeboorte. In de tijd van Confucius ontstond de idee dat alles wat bestaat het gevolg is van de werking van twee eeuwige, tegengestelde en elkaar aanvullende principes, *yin* en *yang*, en dat iedere persoon twee zielen heeft, een *yin*-ziel die van de aarde komt, en een *yang*-ziel van de hemel.¹²⁷

De *yin* werd geïdentificeerd met de *kwei*, met het lichaam; de *yang* was het levensprincipe en de persoonlijkheid. Het doel van de Chinese filosofie was om deze twee met elkaar in evenwicht te brengen.

Confucius is geboren in de buurt van het huidige Shantung in een tijd van oorlogvoering en grote sociale veranderingen die hem sterk beïnvloed hebben. Steden groeiden (volgens sommige bronnen tot wel 100.000 inwoners), er werd een muntstelsel ingevoerd en de ontwikkeling van de handel verliep zo snel dat al in die tijd bepaalde

shih =
priester-schrijvers
tsjoe = bidders
wu = orakels

yin - yang

streken bekendstonden om hun producten, zoals Shantung om zijn zilver en lakwerk, en Szechuan om zijn ijzer. Kenmerkend voor China was de sociale klasse van de sjih (niet te verwarren met de hierboven genoemde *sjih*, de priester-schrijvers), families van adellijke afstamming die financieel echter waren afgezakt tot gewone mensen. Zij werden geen kooplieden maar geleerden, en hadden niet de allure die bij de adel hoorde. Confucius behoorde tot deze klasse.

sjih = adellijke afstamming → ou gewone mens. geleerden.

Confucius

Hij was intelligent en kreeg onderwijs op een school voor de aristocratie; zijn eerste baan was die van klerk in een graanopslagplaats van de staat. Hij trouwde toen hij negentien jaar oud was, maar van zijn vrouw en gezin is nauwelijks iets bekend.¹²⁸ Hij werd sterk beïnvloed door Zi Zhaan, eerste minister van Cheng, die in 522 v.C., toen Confucius 29 jaar was, overleed. Zi Zhaan had het eerste wetboek in China samengesteld en opdracht gegeven de tekst in bronzen platen te graveren en die in het openbaar op te hangen zodat iedereen wist aan welke regels hij of zij zich te houden had.¹²⁹ Eveneens van grote invloed op Confucius was de sepsis die de Chinezen in die periode hadden ten aanzien van godsdienst. Er was zoveel oorlog gevoerd dat niemand meer geloofde in de kracht van de goden om koningen te helpen, met als gevolg dat veel tempels – historisch de belangrijkste bouwwerken in de steden – verwoest werden. Doordat offer en gebed zo jammerlijk hadden gefaald, waren de omstandigheden ontstaan waarin het rationalisme op kon bloeien, en Confucius was daarvan de beste representant.

Hij en zijn belangrijkste volgelingen, Motzu (ca. 480-390 v.C.) en Mengtzu (Mencius, 372-289 v.C.), behoorden tot een belangrijke groep denkers, die van de zogenoemde 'honderd scholen' (dat wil zeggen, veel). Geleidelijk aan groeide Confucius' reputatie door zijn leer en kreeg hij met verscheidene van zijn leerlingen een nieuwe betrekking van de staat aangeboden. Maar hij weigerde en reisde tien jaar lang door het land voordat hij een school stichtte – de eerste in de geschiedenis van China – waar leerlingen uit alle klassen van de samenleving welkom waren en waar hij zijn ideeën beter kon verspreiden. Hij benadrukte het leiden van een ethisch leven, het fatsoenlijk samenleven van mensen. Dit weerspiegelt China's overgang naar de stedelijke samenleving. Net als de Boeddha, Plato en Aristoteles keek hij voorbij de goden en onderwees dat het antwoord op de vraag hoe een ethisch leven te leiden, binnen in de mens zelf gelegen is, dat universele orde en harmonie alleen maar bereikt kunnen worden als mensen gemeenschapszin en verplichtingen ten aanzien van de gemeenschap voelen, en niet alleen aan zichzelf en hun familie denken.¹³⁰ Geleerdheid en kennisvergaring, dacht hij, waren de beste manier om orde en harmonie te bereiken, en de natuurlijke aristocraten in de maatschappij zoals hij die voor zich zag, waren de wijzen.

tao = de weg

Zijn denken wordt gekenmerkt door drie sleutelconcepten. De eerste was *tao*, De Weg. Dit concept heeft hij echter nooit nauw gedefinieerd. Net als Plato geloofde hij dat de intuïtie hier een rol speelde. Maar het Chinese karakter *tao* betekende oorspronkelijk 'pad' of 'weg', de weg naar een bestemming. Confucius wilde benadrukken dat er een weg is die men in het leven *zou moeten* volgen om te komen tot wijsheid, harmonie en 'juist gedrag'. Hij bedoelde dat we intuïtief wel weten wat dit is maar dat we vaak, om egoïstische redenen, doen alsof we het niet weten. Het tweede

jen = godheid

musiceren

I = rechtschapenheid.

Taoïsme
Lao-tse
keert zich af
wereld af

vrijheid
zoeken in:
alchemie
yoga
drugs
levitatie

concept was jen. Dit is een vorm van goedheid (en ook hier een echo van Plato's ideale vormen), de hoogste vorm van volmaaktheid die gewoonlijk alleen door mythische helden kan worden bereikt. Confucius geloofde dat de aard van een individu van tevoren was vastgelegd door de hemel (een woord dat hij vaak gebruikte in plaats van dat voor één of andere vermenselijkte god), maar hij dacht dat de mens aan zijn aard kon werken om zichzelf te verbeteren: hij kan zedelijk leven, hard werken en anderen liefhebben ontwikkelen, hij kan altijd proberen goed te zijn.¹³¹ Men moet, zoals ook Boeddha al zei, vriendelijk en beleefd zijn, altijd rekening houden met anderen, in overeenstemming met li leven, de mores van de beleefde samenleving. Deze innerlijke harmonie van de geest zou mede bereikt kunnen worden door te leren musiceren. Het derde concept was I, rechtschapenheid of rechtvaardigheid. Ook dit idee heeft Confucius niet al te nauwkeurig gedefinieerd, maar hij zegt wel dat de mens rechtvaardigheid kan herkennen in het dagelijks leven (net als Plato zei dat we schoonheid en goedheid konden herkennen), en dat die altijd zijn leidraad moet zijn.

Het eveneens Chinese taoïsme is op allerlei wijzen tegengesteld aan het confucianisme, ook al zijn er veel overeenkomsten aan te wijzen met de leer van Aristoteles en die van Boeddha. Volgens sommigen was de stichter van het taoïsme, Lao-tse, een oudere tijdgenoot van Confucius, maar volgens anderen heeft hij nooit bestaan: de woorden lao tzu betekenen 'oude man' en de Lao tzu, het boek – en het meest vertaalde werk uit het Chinees – is eigenlijk een bloemlezing van werk van verschillende schrijvers. Terwijl het confucianisme probeert mannen en vrouwen in deze wereld te verbeteren, keert het taoïsme zich juist van de wereld af met als doel de benauwde toestand van het menselijk bestaan te overstijgen om zo de onsterfelijkheid, de verlossing, de eeuwige eenwording van verschillende zielselementen te bereiken. Het taoïsme is gebaseerd op het zoeken naar vrijheid – van de wereld, van het lichaam, van de geest, van de natuur. Het bevordert de zogenaemde 'mystieke kunsten': alchemie, yoga, drugsgebruik en zelfs levitatie. Alles speelt zich af op de tao, de weg, al is die naam niet goed toepasbaar omdat taal niet voldoende is om de weg te beschrijven (net als het nirwana in het boeddhisme). De tao wordt verantwoordelijk gehouden voor zowel de schepping van het universum als het continu onderhouden ervan (zoals bij het oeroffer in de vedas). De weg kan echter alleen door intuïtie worden bevat. Liever onderdanigheid dan verzet, liever onwetendheid dan kennis. Tao is het totaal van alles wat verandert, en deze onophoudelijke stroom van het leven is het verenigende idee. Taoïsme verzet zich tegen het idee van beschaving; God was, zoals de Grieken ook zeiden, in essentie onkenbaar, 'behalve door de via negativa, door te weten wat hij niet is'.¹³² Denken dat men de natuur kan veranderen, is godslastering. Verlangen (naar meer, beter, enzovoort) is hel.¹³³ God kan niet begrepen worden, alleen ervaren. 'Het doel is net zo te zijn als een druppel in de oceaan, compleet en één met het grotere geheel.' Lao-tse schrijft over wijzen die de onsterfelijkheid bereikt hebben en, net als bij de Grieken, nu op de Eilanden van de Gezegenden wonen. Deze ideeën werden later door Zhuangtzu, een groot rationalist, als belachelijk aangemerkt.¹³⁴

In alle bovenstaande gevallen hadden we in de 6e eeuw v.C., met 150 jaar ervoor en erna, de situatie dat men zich afkeerde van een pantheon van vele 'kleine' goden om zich

op zichzelf te richten, op de mens, zijn psychologie, zijn moreel gevoel of geweten, zijn intuïtie en zijn individualiteit. Nu grote steden een feit waren, moesten mannen en vrouwen leren hoe ze dicht bij elkaar moesten leven; tevens beseften ze dat de traditionele goden uit de landbouwmaatschappij hiervoor niet voldeden. Niet alleen was dit een grote ommekeer, een splitsing tussen de 'vroeg' Oudheid en de 'late' Oudheid, maar ook een splitsing tussen het Oosten en het Westen die in de daaropvolgende eeuwen tot uitdrukking zou komen. Van alle nieuwe ethische systemen die in deze Axiale Tijd ontstonden, vallen de ideeën van de Israëlieten op. Zij ontwikkelden, zoals we nog zullen zien, het idee van één ware god, en het idee dat geschiedenis een richting heeft, terwijl de goden al bij de Grieken, maar vooral in het boeddhisme, confucianisme en taoïsme, in een heel andere relatie met de mens stonden dan in het Westen. In het Oosten kwamen het goddelijke en het menselijke steeds dicht bij elkaar, en de oosterse godsdiensten zijn meer geneigd naar mystiek dan de westerse. Maar in het Westen is het verlangen om goddelijk te worden heiligschennis.

161